

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.

»nyugodjatok meg, és ne ijesztgessétek velünk magatokat«

HASZAN HUSZEINOV

»a hadseregre kellene bízni«

SZILÁGYI ÁKOS

»Ez az... első olyan napló, melyet egy géniuszt írt«

SALVADOR DALI

Mcmxci Április

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HARMINCKILENC FORINT

ВХОД

Mcmxci Április

HARMADIK ÉVFOLYAM NEGYEDIK SZÁM

Szilágyi Ákos Tanácstalan köztársaságok szövetsége 3

Simon Róbert Eszmék és téveszmék az iszlámról 11

Haszan Huszeinov Az oroszországi iszlám a 20. század végén 13

Gejdar Dzsemal „Az elnyomottak és a kisemmizettek védelmezője” 14

Salman Rushdie Új fejezet 18

Kemény István *Versek* 23

Márton László Perspektíva. Semmiség 25

Galway Kinnell *Az utolsó utáni vacsora* 30

Tatjana Tolsztaja Éjszaka 33

Makra Vilmos *Versek* 38

Salvador Dali Naplóból 43

Saad József Egy félholt nyelv nyomában 49

Szigeti Csaba A „Bartók-vers” 56

Jan Kott Tömör traktátus az erotikáról 58

Karátson Gábor Egyéni szocprobléma, *pech* 63

E számunkban Szigeti Péter moszkvai fényképeit láthatják.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS. OLVASÓSZERKESZTŐ: BARABÁS ANDRÁS. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PUSZTA DÓRA. LEVÉLCÍM: BUDAPEST 1396 POSTAFIÓK 464. KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950 TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII., LEHEL ÚT 10/A SZÁM ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK Rt. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 468 FT, FÉL ÉVRE 234 FT, NEGYED ÉVRE 117 FT.

A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, PLANTIN ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE MACHAN ESZTER ÉS KENEDI ANNA. NYOMTA A TÁJFUN KFT. BUDAPESTEN. FELELŐS VEZETŐ: ORBÁN ATTILA. — AFÉSZ Sokszorosító Gyem VAC 306 91 Felelős vezető: Szilva István —

1991. ÉVI TÁMOGATÓINK: AZ MTA-SOROS ALAPITVÁNY, A DOVIN KFT. ÉS AZ IPARBANK RT.

ISSN 0864-800X

Régebbi számaink korlátozott mennyiségben kaphatók a kiadóban.

A CORVINA KIADÓ ÚJDONSÁGA

Kresz Mária

MAGYAR FAZEKAS- MŰVÉSZET

A szerző a kerámiakutatás nemzetközileg elismert szaktekintélye volt. Kötetében a történeti Magyarország egész anyagára vonatkozó vizsgálódásait foglalja össze. 10 fejezetben, tájegységenként mutatja be népi kerámiaművészetünk technikai és formai sajátosságait, a fazekasság történeti fejlődését és rétegeit.

A szöveget bőséges képanyag illusztrálja: a szerző a képeket a Néprajzi Múzeum 20 000 darabos kerámiagyűjteményéből válogatta össze.

ÁRA 280, – FT

CORVINA

Tanácsstalan köztársaságok szövetsége

ELSŐ RÉSZ

SZILÁGYI ÁKOS

Rajta, szemek! Olvassátok a birodalmak
pusztulásának törvényét! Íme az egyenlete:
 $X = k+n [10^0 + 10^1 + 10^2] - [10^0 - (2n-1)11]$ nap.
VELIMIR HLEBNYIKOV: ZANGEZI

Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés. Egy birodalom töpreng. Az eltartott koponya, melynek üres szemgödreibe néz, az utolsó tanácsadó. S ha lenni is – meddig? Miért? Hogyan? Milyen áron? Hat éve immár, hogy bárki szabadon kimondhatja azt, amit évtizedek óta kívül s belül mindenki gondol: „valami büzik Dániában”, de most már nagyon. A „felszabadított sajtónak” valósággal napi imádsága lett ez a mondat, miközben a bűz egyre förtelmesebb, egyre elviselhetetlenebb. A tetem oszlik, ámde át nem alakul.

Pár évvel ezelőtt, amikor úgy látszott még, hogy ama „kizöckent időt” Gorbacsov született helyére tolni és a létigét még sok szovjet fül félrehallotta („Lenin vagy nem Lenin – az itt a kérdés”), Szergej Paradzsanov, a zseniális örömmény filmrendező egy szürreális interjúban¹ Gorbacsovot Hamlet szerepének eljátszására kérte föl. „Gorbacsovnak szép, hosszú lábai vannak” – mondotta, márpedig, amikor „Hamlet szerepére színészt keresnek, általában a lábak vonalát nézik: Hamlet – Gorbacsov. A Kreml – Helsingör vára.” Azóta kiderült, hogy Gorbacsovnak nemcsak „szép, hosszú lábai”, hanem szép, hosszú monológjai, szívhez szóló üzenetei, kétségbeesett kirohanásai, megindító memorandumai, panaszáriái, sikolyai és pattogó ukázai is vannak. Csak éppen egyetlen cselekedete sincs. Egy világ omlott össze, és egy világ nem épült fel. Összeomlott, mert hagyta összeomlani. Minthogy a szóban forgó világ nem önmagán nyugodott, hanem külső erő tartotta meg, sőt egyfajta erőmutatvány volt, az erő kifejtés vége a világ végét jelentette. De mi lesz az erőművésszel, akinek világ kell, hogy fel-emelje, hogy összetartsa, hiszen éppen ez adja, ez sokszorozza meg erejét. Ereje az erő kifejtésben van és túl sokáig nem maradhat fenn világ nélkül. Világot kell keresen magának, vagy legalább egy pontot a világban, ahol újból megvetheti a lábát, s ahonnan újból kifordíthatja sarkai-ból. Mindenkinek megvan a maga világa: más az erőművész világa, más a fejszámoló művészé és más az éhezőművészé. Mit kezdjen az erőművész a fejszámoló művész vilá-gával? Emelje talán fel? Úgy is kérdezhetnénk: átalakulhat-e a történelmi orosz állam erőművésze piaci légtornásszá vagy fejszámoló művészé? Átváltozhat-e a nyers, fizikai erő, az állam ereje, a hadigazdaság ereje kifinomult szellemi erővé, a társadalom, a gazdaság, a kultúra erejévé? Mi módon? Milyen varázslat vagy milyen kényszerek által? Mert egyelőre mintha csak a régi ördögmeze ismétlődne: az ördög megmutatja, hogyan kell megfiatalítani valakit: először el kell égetni, aztán megifjítva újjáteremteni. A tanítvány is pontosan így cselekszik. Az elégetés megy is neki, de az újjáteremtés elmarad.²

A régi erő már elfogyott, új erő pedig még nincsen. Gorbacsov örökös habozása, kétlelkűsége, tétlensége, tétovasága, hátrálása, halogató manőverezése, „hamleti lelkulete”, késlekedése valójában az erőtlenség vagy elerőtlenedés kifejeződése. Az erőtlenségre utal a szavakba menekülés, a szavak túlradó bősége, a verbális aktivitás és vakmerőség. Szavakból Gorbacsov az elmúlt öt esztendő során több világot is felépített, de ez csak ideig-óráig rejthette el a totális szovjet világhiányt. Persze, ha a régi erő fogytán is, lehet, hogy lassan megint összegyűlik és egy más alakzatban épít magának régi-új világot; lehet, hogy a késlekedés csak erőgyűjtés és megfelelő pillanat és hely kivárása. Ebben az esetben azonban Gorbacsov nem „Cunctorator”, hanem – mint Castoridis gondolja – közjáték, akinek „hamleti habozása”, késlekedése és tétlensége nem zseniális stratégia, hanem áttűnés két erőmutatvány között. Mert nem új erőt teremt a régi-ből, hanem a régi erő összegyűjtéséhez és regenerálódásához biztosít időt. Teszi, mint mondani szokás, de nem tudja. De ha tudja is, tehet-e mást? Mi múlik rajta és mi azon, amit Szűcs Jenő „kelet-európai struktúrájának” nevezett egykoron? Talán nem is annyira a dán királyfi, mint inkább a dán filozófus – Sören Kierkegaard – extatikus intonációja illik a szovjet elnök szájába: vagy diktátor leszel, vagy nem leszel diktátor, ha diktátor leszel, meg fogod bánni, ha nem leszel diktátor, azt is meg fogod bánni, akár diktátor leszel, akár nem leszel diktátor, mindkettőt meg fogod bánni; vagy szétvered a pártállamot, vagy nem vered szét a pártállamot, ha szétvered a pártállamot, meg fogod bánni, ha nem vered szét a pártállamot, azt is meg fogod bánni, akár szétvered a pártállamot, akár nem vered szét, mindkettőt meg fogod bánni; vagy elismered a balti államok függetlenségét, vagy nem ismered el a balti államok függetlenségét... és így tovább, a legoroszább végtelenségig.

A Tanácsköztársaságok Szövetsége, a Szovjetunió a vég-ső tanácsstalanság állapotába jutott. Immár nemcsak abban az értelemben, hogy nem a tanácsok gyakorolják a hatalmat vagy egyik-másik köztársaság törölte címéből a „tanács” jelzőt, hanem abban az értelemben is, hogy senki nem tudja, mit is kellene csinálni az összeomlás és/vagy restauráció elkerülése érdekében. Gorbacsov már öt éve húzza az időt, hogy ez ne következzen be. Ez az egyetlen teljesítménye. Ezzel időt nyert Közép-Kelet-Európa számára, hiszen régióknak éppen ez idő alatt kászálódott ki a kelet-európai struktúra szorításából, de időt vesztetett el Oroszország számára, mert nem tudta megtörni a jellegzetes kelet-európai ciklust, melyben – III. Iván óta immár tíz-negyedszer – reformot ellenreform követ. Minden jel arra mutat, hogy az időt már nem lehet tovább húzni, nem

lehet időhúzással „játékban maradni”. Tanácsokból és tanácsadókból persze nincs hiány, jöllehet a néhai tanácsadók jó része mára szintén eltanácstalanodott. Talán csak a legkorlátozottabbak tudják biztosan, mi is a teendő: azonnal „be kell vezetni” a piacot, azonnal „helyre kell állítani a rendet”, azonnal véget kell vetni „a zsidó-szabadműves” összeesküvésnek, „helyre kell állítani” a régi Oroszország „erkölcsi rendjét” stb. stb. A nép, az istenadta nép legalább olyan tanácstalan, mint a Peresztrojka Atyja, némán áll – többnyire végeláthatatlan sorokban az üres üzletek előtt – és várakozik, várja azt, akitől majd biztos tanácsot kap, várja, kiszorulva a világból a „szabadító hőst”, aki új világot teremt neki. A nyugati tanácsadók vert seregei is szedelőzködnek: ötleteik még csak lennének, de hogy mit kell csinálni, most már beismerik, fogalmuk sincs. Fogalmaik, ötleteik, javaslataik egy másik világra vannak méretezve, itt és most használhatatlanok, sőt esetenként még fokozzák is a bajt. Egy elhasznált vagy elavult gépezetet ki lehet dobni az üzemcsarnokból, de egy társadalmi „gépezetet”, egy struktúrát nem lehet „leselejtezni”, nem lehet a történelem „üzemcsarnokából” egyszerűen elszállítani.

A történelem hiányzó alanya

A hol „reformként”, hol „forradalomként” megideologizált időhúzás és összeomlás öt esztendejét természetesen máshogy is lehet magyarázni: Gorbacsov „rossz tanácsadókkal” vette körül magát; Gorbacsov nem fogadta meg a „jó tanácsadók” jó tanácsait, mert „nem eléggé felkészült szellemileg”, mert „nem tudta leküzdeni ideológiai előítéleteit”, mert „nem tudott átlépni a nómenklatúra osztályérdekein”, „nem tudott lemondani privilégiumairól”, mert az „aparátus foglya”, mert a „hadsereg foglya”, mert a „KGB foglya”, mert a „liberális reformerek foglya”, mert a „szabadműves-zsidó világ-összeesküvők” foglya stb. stb. stb. Hogy ennyiféleképpen lehet értelmezni Gorbacsov tétlenségét, a nagyszabású és sikeres tettek elmaradását, az már magában véve sem csupán politikai kvalitásáról tanúskodik, hanem a lényegileg nem változott, sőt a szovjet korszakban *kiteljesült* kelet-európai struktúra jelenlétéről. Hogy egyetlen személyből egyszerre eredeztetnek kudarcot és sikert, hogy ilyen mérhetetlen hatalmat *tulajdonítanak* neki, az megint csak a struktúrából fakad, és nem pusztán tévedés. A mindenkor őrök reformuralkodó, az abszolút monarcha évszázadok óta „baloldal” és „jobboldal” között ingadozik. Nyilván nem azért, mert nem tudja eldönteni, melyik igazság az „üdvösebb”, hanem azért, mert nem érdeke eldönteni ezt, mert éppen ez az ingadozás adja az ő „részérdekeken” felülemelkedő álláspontjának pátozását és főként: ez biztosítja politikai manőverezési szabadságát. Egy reformuralkodó pályafutása csupa meglepetés Oroszországban. Nemcsak Gorbacsov hatesztendősi országát jellemzik örökös „csodák”, „váratlan fordulatok” jobbra és balra, meglepő ki- és bevonulások, előre- és hátralépetések. Holott ő maga egy helyben áll. Például minden orosz idők legnagyobb reformuralkodójáról, II. Sándorról írta 1858 júniusában Herzen: „II. Sándor nem váltotta be a reményeket, amelyeket Oroszország trónra lépése idején fűzött hozzá. Múlt júniusban még, mint meséink daliás vitéze, válaszut előtt állt. Nem lehetett tudni, balra megy-e vagy jobbra tér majd. Úgy tűnt, feltétlenül a fejlődés, a jobbágyfelszabadítás, az új berendezkedés útjára lép. Egy lépést már megtett, egy másikat is, de egyszer csak meggondolta magát, és visszafordult. Balra indult, de jobbra kötött

ki.” Csakhogy ugyanez a Sándor három évvel később felszabadítja a jobbágyokat, majd még később a hadseregre támaszkodva leveri a parasztfelkeléseket, s végül forradalmárok merénylete végez vele. Persze, Gorbacsov ingamozgásának értelme nem a tettek kivitelezésében, hanem a tettek elkerülésében van, csak hogy ez a törekvése pontosan megfeleljen a birodalom új helyzetének, a katasztrófa helyzetnek: „Gyakorlatilag mi már benne élünk a katasztrófában” – mondja 1990 végén Dmitrij Olszenszkij, szociálpszichológus. – A „katasztrófaelmélet” szerint ilyen helyzetben egy rendszer bármely elemének megmozdulása csak meggyorsíthatja a katasztrófát, merőben függetlenül attól, hogy mi a mozgás tartalma. Ha a modellező politológia módszeréhez nyúlunk, akkor egy sok tekintetben analóg helyzet jelenik meg előttünk. 1917 októberéről írja John Reed: „A gyöngé kormány és a lázongó nép viszonyában beköszönt egy pillanat, amikor a hatalom, bármit cselekszik is, minden esetben kétségbeesésbe hajszolja a tömeget, mikor pedig vonakodik cselekedni, megvetést vált ki maga iránt.” Ha tehát Gorbacsov, vagyis az a személy, aki a struktúrában az Első Mozgató helyét foglalja el, nem mozdul, ha egyetlen mozdulatot sem fejez be, ha cselekedetek helyett csak fejforgatásokat, elmozdulásokat, tipródást produkál, akkor ennek okát nem a személyben, hanem a struktúrában kell keresni. Sőt ha a személy, aki szerencsére vagy szerencsétlenségére az Első Mozgató szerepkörében találta magát, nem cselekszik, az éppenséggel figyelemre méltó politikai intuícióra vall, hiszen minden lépés csak rossz lépés lehet, minden lépés a katasztrófát viheti csak végig. Gorbacsov valójában túlélésre játszik, de távolról sem csak saját túlélésére. Végső soron azonban ennek a játszmának is csak a struktúra túlélése lehet az eredménye. Ezt majd onnan fogjuk biztosan tudni, hogy az Első Mozgató helyére más személy kerül.

„Illúzió, hogy ezek a struktúrák tökéletesíthetők” – mondja a »radikális reformer«. – „Nem kell vacakolni velük, meg kell szabadulni tőlük.” Nagyon helyes. Mindössze egy apró részletkérdést kell még tisztázni: *hogyan?* Kik fognak megszabadulni és mi módon a „rossz”, „javíthatatlan” struktúráktól? Avagy csak ki kell lépni belőlük, mint valami cipőből, ami évek óta szorítja a lábunk? S aztán bemeni a cipőből és kiválasztani a megfelelő méretet és fazon? Nem, mondják erre a „radikális reformerek”, ezek a struktúrák kemények és szívósak: szét kell törni őket és *helyettük* (tehát nem *belőlük!*) új, dinamikus, liberális, piaci struktúrát kell teremteni. Nagyon helyes. Ismét csak a kötekedő „hogyan” okozhat a radikális tanácsadóknak némi kellemetlenséget. A kérdés ugyanis az, ki a valóságos és ki a potenciális *alanya* a szóban forgó radikális változásnak? Vajon az elmúlt hetven évben fokról fokra új társadalmi erők, a totalitárius államszocializmusba immár integrálhatatlan, új érdekek jelentek meg a struktúrában? Valamiféle „új polgárság”, „új osztály” anyagi és szellemi szabadságigénye és érdeke feszegetik a totalizált kelet-európai struktúrát? A válság, amelyben öröklődik, belülről fejlődött ki? Egyáltalán: mi történt? Az elviselhetetlenül rossz rendszer ellen fellázadtak a kisemizett milliók és kivívtak maguknak annyi szabadságot, amennyit lehetett? Sajnos nem és nem és nem. A válság a külső – elsősorban katonai – erőviszonyokban történt változás következménye. A belső változásokat, amelyek „nagy reformból” még nagyobb válságba torkolltak, éppen a nyugati technológiai kihívás indította el. Vagyis mint évszázadok óta, most is külső okai voltak a belső változásnak, és mint évszázadok óta, most is

az Első Mozgató indította el a „liberalizálás” folyamatát, „nyitott ablakot” Európára, mondott le a másik – a szovjet – világgazdaságról, hogy a modern világgazdaság részévé váljon, s próbálta a modernizációt az állam ügyévé tenni. Kelet-Európa modernizációs paradoxonát mindig is az jelentette, hogy míg Nyugaton „a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve *magukban hordták* önmaguk meghaladásának feltételeit” (Szűcs Jenő), addig Keleten eleve nem hordták magukban azokat, a kumulatív változások nem hoztak egyben struktúráváltozást is. Tehát a merev, zárt, mozdulatlan kelet-európai struktúrát mindig külső lökésre és mindig *felülről* „nyitották meg” a modernizáció számára, ez azonban nem változtatott ezen a struktúrán, sőt még inkább megerősítette azt: a társadalmat még inkább alávetette az államnak, az egyeduralmódó még totálisabban uralkodhatott alattvalóin. A „civilizációt”, „racionalizálást” a hadipotenciál növelésének szolgálatába állították, ugyanis csak így lehetett kiegyensúlyozni a gazdasági alapok különbségét Nyugat és Kelet között. Az utolsó ilyen *felülről* végrehajtott modernizációra Sztalin idején került sor, aki a huszadik századi civilizációs eszközök és technikák felhasználásával („Dzsingisz kán telefonnal” – mondta róla találatlan Buharin) nemcsak kiteljesítette a kelet-európai struktúrát, nemcsak totalitárius fokra emelte az állam uralmát, hanem egyben egyszer s mindenkorra kimerítette összes belső tartalékát is. Aki tehát ebből az adott vagy örökölt „sztalini” struktúrából kénytelen kiindulni a szokásos „külső lökés” hatására, *felülről* többé nem képes modernizálni azt. A „felzárkózási modernizáció” immár nem lehet az állam ügye, mert a társadalomból több erőt nem lehet kiszívni, és mert az ily módon kiszívott erő, a mozgósított, irányított, ellenőrzött, kiszolgáltatott alattvalók ereje a posztindusztriális korszak modernizációs kihívásával nem tud megbirkózni. Az Első Mozgató, az ügyeletes Nagy Reformer feladata világos: a „negyedik modernizáció” csak úgy valósulhat meg, ha a társadalom ügyévé teszük, vagyis szétzúzzák a totalitárius módon kiteljesített kelet-európai struktúrát és új, nyitott, dinamikus, önmegújító struktúrát hoznak „helyette” létre. De lehetséges-e ez? A kelet-európai modernizációs paradoxon ugyanis nem szűnt meg. Hiszen a kelet-európai struktúrát éppen az jellemzi, hogy önmeghaladásának feltételeit nem hordja magában, hogy nem jönnek létre benne azok az új intézmények, érdekek, társadalmi alanyok, akik a régi struktúrákat szétfeszítik, újakat hoznak létre. Ha másként lenne, akkor 1985-ben nem új Első Mozgató, hanem maga a mozgásba jött társadalom lépett volna a történelem színpadára. A helyzet e tekintetben még annál is rosszabb, mint a századfordulón vagy a 20-as években volt, hiszen a kelet-európai struktúra totalitárius kiteljesítése azt jelenti, hogy még a piaci gazdaság, a magántulajdon, a civil társadalom csíráit, kezdetleges elemeit, a társadalmi mentalitás összes „nyugatis” vonását és az ezeket hordozó szociális csoportokat, sőt az archaikus szervezésformákat is totálisan és visszafordíthatatlanul megsemmisítik. Nemhogy új társadalmi alany nem létezik, de még társadalmi partner sincsen. A radikális változás élharcosai, a „piac jakobinusai”, akik a tétovázó Gorbacsovban „girondista árulót”, „ellenforradalmárt” szimatolnak, valójában, mint a történelem jakobinusai márannyiszor, *imaginárius társadalmi alannyal* dolgoznak. Ez az alany csak mint eszme és eszmény létezik, amire a valóságos társadalom még csak nem is emlékezett. Így hát a tökéletlen, „még éretlen” – értsd: nem létező – társadalmi alanyt a politikusok fogják „átmenetileg” helyettesíteni. Ez

azonban csak annyi változást jelentene, hogy az Első Mozgató helyére olyanok lépnek, akik úgy vélik, jobban tudják, hogyan kellene „mozgatni” világot, a társadalomnak pedig annál rosszabb, minél kevésbé akar úgy mozogni, ahogy kellene neki. Mert nem az a kérdés, hogy az Első Mozgató jól mozgat-e vagy rosszul mozgat-e, előremozdít-e avagy hátramoszdít és van-e, lenne-e nálánál jobb Első Mozgató, hanem az, hogyan szűnhetne meg az Első Mozgató strukturálisan feltételezett helye és funkciója, hogyan kezdhetne el mozogni a mozdulatlan – mozgásszabadságtól megfosztott és részben mozgásképtelenné vált – társadalom. A kérdés az, hogyan, miből, mi módon születhetnek meg az új társadalmi alanyok, akik *valóságosan* is új struktúrát teremtenek. Gorbacsov tehát az Első Mozgató strukturálisan feltételezett helyén nem játszhatja el többé a Nagy Reformátor szerepét, mert *felülről* a kelet-európai struktúra megújíthatatlan. *Felülről* csak konzervatív illetve restaurálni lehet, de ebben az esetben a Szovjetunió egy „harmadik világbeli” helyi nagyhatalom szintjére süllyed, általános szegénységgel, katonai diktatúrával, félfasiszta „honmentő” ideológiával. Ugyanakkor a létező, totalitárius struktúrát nem lehet egyszerűen – s persze *felülről* – szétverni vagy félretolni, mert – természeténél fogva – nem jöhettek létre benne új struktúrák, amelyek átmenetileg képesek megtartani a társadalmi rendet és biztosítani a gazdaság normális működését, ha nem is válság, de legalábbis katasztrófa nélkül. Ha a létező s kétségkívül embertelen és fejlődésképtelen struktúrát a Nagy Reformér és csapata egyszerűen szétveri az imaginárius alany színre lépésére várva, akkor abból csak káosz, polgárháború és új erőhatalom lesz, vagyis megismétlődik a jól ismert kelet-európai történelmi ciklus. A totalitárius kelet-európai struktúrát válságának időszakában nagyon könnyű szétverni, sőt még szétverni sem kell, esik az szét ilyenkor magától. A totalitárius struktúrában ugyanis az egész társadalom, az élet minden darabkája egyetlen fonálra van *felfűzve*, mégpedig az állami erőszak és az állami ideológia fonálára. Olyan vertikális szerkezet ez, amely minden horizontális vagy párhuzamos szerkezetet kizár, megsemmisít vagy illegálisba kényszerít. Elég egyetlen nyisszantás – ne feledjük: az Első Mozgatónak, a Nagy Kertésznek mindig keze ügyében az olló – és a felfűzött részecskék szanaszét gurulnak, anélkül, hogy új struktúrákká, új renddé állhatnának össze. Politikaileg ez a káosz és restauráció alternatíváját jelenti. *Elméletileg* ebből a strukturális paradoxonból egyetlen módon lehet kijutni, jóllehet ennek felismerése vagy elismerése távolról sem jelent valamiféle gyakorlati megoldást: az Első Mozgató egyetlen lehetséges feladata a rendszer „visszateremtése”, vagyis a *totalitárius láncszemek felfűzése*, meghatározott logikai sorban és ütemben, oly módon, hogy egyben lehetővé teszi és elősegíti a „kiszabadult” szemek új elvek és saját érdekek szerinti *mindenféle* – horizontális és vertikális – összefűződését. Ha ez egyáltalán lehetséges, mindenesetre nem 500 nap alatt.

Mi esik szét?

A tanácstalanság tehát nem egy személy gondolkodásának vagy politikájának a csődjéből következik, hanem egy évszázados társadalmi struktúrának a megújíthatatlanságából, melynek összeomlása azonban társadalmi katasztrófával, mint újabb mondják, „szociális Csernobillal” fenyeget. Mert a totalitárius kelet-európai struktúra szétesése azt jelenti, hogy nemcsak az állami-birodalmi keret, az állam-

párt politikai monopóliuma esik szét, hanem a társadalom is. A társadalomnak nincsen más struktúrája, amely az állami-birodalmi keret széttörése közben és széttörése után kiemelkedhetne a romok alól és megteremthetné a neki megfelelő állami keretet és politikai hatalmat. A „felvilágosodás” eszméjét, „Európa” eszméjét, a „szocializmus” eszméjét és jelenleg a „piac” eszméjét itt az állam tette magáévá, nem a társadalom. Ahogy az eszme a valóságot, úgy előzte meg az állam a társadalmat és úgy teremtett a szóban forgó eszme „képére és hasonlatosságára” magának „új” társadalmat. Ez a kelet-európai képlet lényege, és ez a képlet az, amellyel immár nem lehet megoldani az új modernizáció feladatát.

„A pártállam vonuljon ki a gazdaságból”, „Le a némenklátúra, az elosztók kasztjának uralmával, éljen a piac!” – ezek lehetnének talán az új „május elsejei” jelszavak Moszkvában. Mert a radikális orosz értelmiség ma is, akár csak 1918-ban, a „szavak hipnózisában” él: legyen piac és lőn piac, pusztuljon a pártzsamokság és jöjjön el a te országod, Szabadság! Hogy milyen konkrét mechanizmusok, intézmények, érdekek hoznak létre vagy söpörnek el egy rendszert, az alig foglalkoztat valakit. Öt év alatt a radikális értelmiség, pártokban és pártokon kívül, sajtóban és politikai fórumokon mindenekelőtt szavakat, szavakat, szavakat produkált. Eleinte ugyanazokat a szavakat ismételte, mint „hamleti lelkű” hasonmása, a Nagy Reformátor, később új és más szavakat is és egyre élesebben, egyre könyörtelenebbül, egyre dühösebben fogalmazott. Persze, le kellett győzni a kommunista párt ideokratáit. Csakhogy az ideokratákat nem saját terepükön, szavakkal lehet legyőzni, hanem csak a gyakorlati élet terepén: jobb áruellátással, új gazdasági szervezésformákkal, konkrét politikai küzdelemmel, hatékonysággal. Az ideokrata szóművésze a szavak, bármilyen súlyosak és könyörtelenek is, csak új életet lehelnek. Valójában a kommunista ideokraták és a liberális ideokraták szócsatája folyt itt öt éven keresztül. „Privatizációt!” – követelik a radikálisok –, „most és azonnal”. De hogy mit jelent a Szovjetunióban a privatizáció, hogy Margaret Thatchernek Angliában, a kapitalizmus „őshazájában” hét évre volt szüksége ahhoz, hogy a privatizálásra szánt vállalatoknak legalább egynegyedét eladják, az – kevés kivételtől eltekintve – föl sem merül.⁹ „Bezzeg, ha nálunk is úgy csinálnák, mint a gyokor Magyarországon vagy Kínában!” – sóhajtoznak a moszkvai liberálisok. De az, hogy a közép-kelet-európai Magyarországon az állammal párhuzamosan új struktúrák épültek ki és régiéik is így-úgy fennmaradtak, hogy Kínában megmaradt a falusi földközösség tradíciója, amit Oroszországban, Ukrajnában a parasztsággal együtt teljesen megsemmisítettek, mindez észrevétlen marad. Pedig – mint Szimon Kordonszkij írja *Az Ypszi-lon-forgatókönyv* című tanulmányában – „ha a Szovjetunió a reformista szocialista országok útját követi, akkor azt kockáztatja, hogy apokaliptikus méretekben fogja megismételni azok összes krízisét és belső feszültségét”.¹⁰ Hiszen ha a pártállam úgy mond „kivonul” a gazdaságról, attól ott még önmagától nem lesz piac. Ha a pártállam totalitárius abroncsai lepattannak a társadalomról és az egyes köztársaságokról, attól még nem lesz valóságos, legitim és a társadalom belső ellentmondásait politikailag hatékonyan integráló demokratikus többpártrendszer, sem pedig egyenjogú kapcsolatok demokratikus berendezkedésű államok között. Annak, hogy a pártállam részben feladta piachelyettesítő – persze, képtelen – szerepét, egyelőre csak a közzelátás teljes összeomlása az eredménye. Az örökös ellátási gondok

helyébe az éhínség fenyegetése, az örökös áruhiány helyébe a totális áruhiány és nyomor lépett. A radikális reformpolitikások azon törik a fejüket, hogy ebben a helyzetben hogyan „kellene az árukat eljuttatni a fogyasztóhoz”. De hát az árunak, ha csakugyan az, ami, akkor saját lába van és maga megy el a fogyasztóhoz, maga keresi meg, ha kell, tűvé teszi érte a világot, csakhogy elkeljen, vevőre találjon. Nyugaton is van sorban állás: végtelen sorokban állnak az áruk – vevőkért. Ha tehát az árunak nincsenek „lábai”, amelyeken elmegy a fogyasztóhoz, akkor nem áru, akkor nincsen piac és akkor a változás annyi, hogy a régi elosztók és elosztási módszerek helyére új elosztási módszerek és új – „tisza kezű” – elosztók lépnek. A régi feladatkör, az osztogatás-fosztogatás egy részét ma kétségkívül a virágzó maffia vállalta magára. Egy másik elosztási csatorna a terebélyesedő jegrendszer, az adagolás vagy porciózás (racionyirovanyije). De országos méretekben ez nem működik. Az egyetlen megoldás a nem megoldás, vagyis a hadsereg. Nemcsak Andrej Orlov, a Szovjetunió Minisztertanácsa Állami Bizottságának helyettes elnöke gondolja úgy, hogy a Nyugatról importált vagy ajándékba kapott fogyasztási cikkek szállítását, őrzését és tárolását a hadseregre kellene bízni, tehát az egyetlen még létező infrastruktúrára, hanem a Nyugaton élő orosz politológus Alekszandr Janov is, aki ma – felmelegítve Nyikolaj Smeljov 1987-es ötletét – egyfajta „áru-pajzs” (tovarnij scsit) létrehozásával véli megmenthetők a „reform ügyét”. Ez két-három évre szólna és egy 30 milliárdos dollárkölcsonból, illetve az utolsó szovjet tartalékokból teremtenék meg, arra az átmeneti időre, amíg a piaci viszonyok „kialakulhatnak” (hogy mitől, az változatlanul rejtély). „Jól kell lakatni az embereket, el kell látni őket árukkal – mondja Janov. – Ehhez azonban ki kell iktatni az egész mai kereskedelmi hálózatot. (...) A teljes árukészletet át kell adni a magánvállalkozók (szövetkezetek) egészségese magjának (sic!), mert ennek legjobb része – a vállalkozói elit. Az ország kolosszális katonai szállítási eszközökkel rendelkezik. Ezeket kell a békés ügy szolgálatába állítani. Különlleges polgári bizottságokat kell létrehozni az egész országban. A létező kereskedelmi hálózat javíthatatlan. A benne dolgozó emberek csontjuk velejéig korrumpálódtak, semmit nem lehet velük kezdeni. Az árusítás folyhatna egyenesen a teherautókról, amelyeken érkeznek. Éjjel pedig a hadsereg gondoskodna az őrszékükről, nehogy kirabolják őket.”¹¹ Mindezt természetesen a piac érdekében kellene megcsinálni. S mindezt „piachívó” radikális reformerek javasolják. De hát mi mást mondhatnának abban az országban, ahol a totalitárius hatalom meglazult láncáról pattogva gurulnak szanaszét a szemek, ahol 1990-ben a vasúti tehergöndörökön érkezett áruk 74 százalékát rabolták el, ahol a jegyre kapható leningrádi élelmiszeradagok a blokáid idején meghatározott normák szintjére süllyedtek (egy személyre napi 6,7 gramm felvágott, 6,7 gramm sajt, 3,3 gramm vaj jut), és ahol a múlt év végén készített szociológiai felmérés szerint a megkérdezettek 5 százalékának volt – saját állítása szerint – világos elképzelése arról, mit is jelent az a szó, hogy „piac”.

A szétesés, vagyis a totalitárius hatalmi fűzér lepergése az elmúlt fél évben ijeszten felgyorsult: míg a központosított államhatalom (pártapparátus, hadsereg, KGB) struktúrája szinte érintetlen, a társadalom egyre partikulárisabb politikai és gazdasági egységekre esik szét. Az egyes köztársaságok szuverenitásának kinyilvánítását, egyre újabb regionális, területi, kerületi stb. szuverenitások kinyilvánítása és kiválási törekvések követték. A szétesés nem új jogi,

politikai, gazdasági szubjektumok megjelenéséhez, újfajta szerződésekhez és munkamegosztáshoz vezetett, hanem *izolálódáshoz* és *autarchizálódáshoz*, ellenségeskedésekhez és totális szembenálláshoz, immár nemcsak a központi hatalommal, hanem egymással is.¹² Bellum omnium contra omnes. A szétesés ad absurdum fokozódott: Moszkva Lenin-kerülete például „szabadkereskedelmi zónának” nyilvánította magát, másutt a kerületi határ őrzéséhez határőrséget próbáltak szervezni. Vásárlásnál Moszkvában tavaly év elején kötelezően fel kellett mutatni a személyi igazolványt vagy a lakhatási engedélyt, nem moszkvai illetőségűek csak saját lakóhelyükön vásárolhattak. Múlt év augusztusában a kenyérért sorban álló moszkvaiaktól már a kerületi lakhatási engedélyt kérték, és voltak esetek, mikor a szomszédos utca lakóit kergették el a sorból: álljanak sorban a saját utcájuk pékségénél.

A totalitárius kelet-európai szerkezetben nemcsak az államapparátus totalitárius építkezésű, hanem minden szerekezeti elem az. A láncszemekben mintegy az egész fűzér reprodukálódik. (Ez alól a szabály alól csak az eltérő történelmi fejlődésű, nem kelet-európai módon strukturált nemzetársadalmak képeznek kivételt, elsősorban a balti államok, ám lefűzésük a totalitárius láncról, amelynek láncszemeivé tették őket, ettől még nem lesz sokkal könnyebb. Ami könnyebb lehet, az a „lefűződés” utáni önálló élet, hiszen ez nem annyira új kerékvágásába zökkenést, mint inkább a régibe való visszatérést jelenti. Ily módon a Szovjetunió szétesése azt eredményezheti – és ennek jelei már ma jól láthatóak –, hogy helyén mini Szovjetuniók sokasága jön létre, köztársasági, területi, kerületi Szovjetuniók fognak berendezkedni autarchiára, természetes cserére és örökös háborúskodásra egymással. Ha ugyanis a titokzatos totalitárius fonalat egyszerűen elmetszik, akkor megszakad minden gazdasági, politikai, kulturális kapcsolat a lepergő „szemek” között. A közlekedési, a szállítási, az energetikai-fűtési rendszer máris súlyos válságban van. A pártállam ugyanis ebben a szerkezetben nem csupán a politikai elnyomást és ideológiai uralmat gyakorolta, hanem kénytelen volt piaci jellegű funkciókat is ellátni: „Meghatározza, hogy mely társadalmi csoportok és mennyit sajátíthatnak el a társadalmi össztermékből, és az ily módon meghatározott szükségletekkel összhangban szervezte a termelést. Értékpapírok gyanánt párthatározatokat bocsát ki és értékpapírokat hoz létre. A párt- és állami hivatalnokok, akárcsak a tőzsdei alkuszok, minden pillanatban pontosan tudják, hogy ez vagy az a határozat mennyit ér és ennek megfelelően cselekszenek. A pártirodák már rég az üzleti alkuk színterei. Ha megszűnik a pártnak ez a szerepe (politikai és ideológiai szerepétől eltérően – Sz. Á.), akkor a vállalatok és szervezetek között mindenféle kapcsolat megszakad¹³ – írja Szipon Kordonszkij *Az Ypszilon-forgatókönyv* című tanulmányában. Ugyanis valóságos piaci kapcsolatok automatikusan, a totalitárius semmiből nem alakulhatnak ki helyette.

A helyi társadalmak „lepergése” a totalitárius hatalom fűzérértől távolról sem jelenti ezeknek a társadalmaknak a valóságos felszabadulását. Mert általában nem a helyi társadalom szabadul fel, válik önállóvá, hanem a helyi bürokrácia, a helyi maffia, a helyi sovinizmus szabadul ki a központ függéséből, hogy szabadon garázdálkodhasson, s fennmaradása érdekében összeugrasszon és megosszon. Az ön-

kény és a társadalom kiszolgáltatottsága tehát még növekedhet is. Továbbá a szétesés nem áll meg a mai köztársaságok határára: alig van olyan köztársaság, amelynek ne lennének „szeparatistái”, s ezzel együtt nemzetiségi problémái. Itt a gagauzok követelnek maguknak önálló köztársasági státust, ott az oszétok és az abházok, megint másutt az örmények akarnak kiválni, ide-oda csatlakozni, önállósulni. Míg a „moszkvai központ” birodalmi méretekben készülődik a kiválni készülő köztársaságokkal, ezek helyi szinten próbálják tüzzel és vassal visszatartani a kiválni akarókat, legalábbis azokat, akik „területeket” is vinnének magukkal. (Egyébként ugyanis szabad az út, sőt egyes esetekben kifejezetten tanácsolt.) Az azerbajdzsánok az örményeket, az örmények az azerbajdzsánokat, az üzbégek a meszhit törököket, a kirgizek az üzbékeket, a moldovánok a gagauzokat, a baltiak az oroszokat, a grúzok az oszéteket igyekeznek távozásra készíteni, hol pogromokkal, hol megfélemlítéssel, hol blokáddal, hol jogaik korlátozásával. Utóbbi különösen az elmúlt évtizedekben betelepült oroszokat érinti, különösen a Baltikumban. De például Gamszahurgya elnök indítványára Grúziában is 90, esetleg 170 éves cenzus-hoz kötnék a letelepedések engedélyezését (a rövid életű Grúz Köztársaságban 1920–21-ben a letelepedéshez másfél éves ott tartózkodás is elegendő volt). Mindennek máris megvannak a következményei: az utolsó öt évben a nemzetiségek közötti villongások és a katonai fellépések következtében 600 ember vesztette életét és 600 ezer ember vált földönfutóvá. (Azerbajdzsánból 330 ezren, Örményországból 174 ezren, Üzbegisztánból 64 ezren menekültek el, s ez idő szerint Örményországban 230 ezer, Azerbajdzsánban 200 ezer, Oroszországban 150 ezer menekült jelent az egyes kormányzatoknak súlyos problémát.)

Természetesen a politikai játszma résztvevői így vagy úgy „rájátszanak” a szétesésre, a káoszra. Nemcsak a régi rend helyreállításának hívei, a jobboldali csoportok, a „katonai-ipari komplexum”, hanem a helyi nacionalisták, sőt helyekkel közel a „centrum”, Gorbacsov „csapata” is. Mindenekelőtt az egyes köztársaságok orosz anyanyelvű lakossága jelent könnyen kijátszható kártyát a moszkvai központ és a helyi kormányzatok kezében, mint azt ez év januárjában a véres balti események, a „nemzeti megmentési bizottságok” megalakítása, litvánok, észtek, lettek és oroszok konfrontációja mutatta. A „centrum” halogatással próbálja elkerülni az erőszak központi alkalmazását és kiterjedését, hiszen ez gyakorlatilag restaurációt jelent. Ugyanakkor szorongva látja a felgyorsuló szétesést, mely véres káoszba fulladhat, ami megint a restauráció előtt nyitja meg az utat. De épp ezért érdekelt a köztársaságok „megosztásában”, a jogi szubjektumok körének kiszélesítésében: ugyanazt az eszközt alkalmazza a köztársaságokkal szemben, amelyeket azok alkalmaznak a „centrummal” szemben. Jelcin elnökké választása után a moszkvai „centrum” aktívan támogatta az Orosz Föderáció autonóm területeinek szövetségi köztársaságokká való átalakítását, Abalkin pedig, Gorbacsov egyik legközelebbi tanácsadója múlt év végén egy interjúban egyenesen ezt mondta: „Az Unió soha többé nem lesz már olyan amilyen korábban volt, nem lesz szigorú, adminisztratív módszerekkel irányított állami struktúra. Megújított föderáció lesz, jöhet még távolról sem világos, kik lesznek ennek a föderációnak a szubjektumai. Lehet, hogy a ma létező 15 köztársaság, de az is lehet, hogy esetleg másik 40 fogja aláírni a szövetségi szerződést, mint a leendő szövetségi föderációt alkotó önálló jogi alany. Hiszen a szövetségi szerződést nemcsak a ma létező, hanem az újonnan létrehozott köztársaságok is aláírhatják, azokról

beszélék, akik jogot formálnak a föderáció egyenjogú tagjának státusára vagy egy esetleges kettős tagságra. Az akadémiának például vannak levelező tagjai is...¹⁴ Ha nem egy ártatlan interjúban hangzott volna ez el, hanem mondjuk a szovjet parlamentben, akár fenyegetőzések is érthetnének.

A szétesés egyelőre megállíthatatlan és a szembenálló politikai erők a maguk módján próbálják a káoszt saját javukra fordítani: a nacionalisták számára a „kiugrást” könnyíti meg, a „fekete ezredek”, a „hunta” számára azt jelenti, hogy erősebb lesz a rend, az „erős kéz” vágya, a „centrumot” képviselő gorbacsovisták viszont éppen a káosz, a katonai túlkapasok rémképének felvillantásával operálnak: „ez akarjátok? mert utánunk ez következik!” Végül a radikálisok, a demokraták számára a káosz arra jó, hogy rábizonyítsák Gorbacsovra tehetetlenségét, személyes alkalmatlanságát, diktatori ambícióit. Pedig azért, hogy az 1990-es évben szinte semmi nem történt a gazdaságban és a politikában, hogy a demokratikus áttörés – mintegy a Közép-Európában és a Balkánon végigsöprő radikális politikai változások tetetőzéseként – nem következett be, azért nemcsak a „tehetetlen” és „tanácstalan” Gorbacsov felelős, hanem a verbálisan rendkívül agilis és tanácsokat osztogató demokraták is. Ha nem így lenne, akkor most nem lenne általános a társadalmi kiábrándulás, az apátia és a katasztrófavárás hangulata. „Az ország megdermedt: a gazdasági mutatók zuhannak, a politikai aktivitás hanyatlik. Senkinek sincs kedve semmihez. Csak egy apróságot említek – mondja a szociálpszichológus Dmitrij Olsanszkij –, múlt év őszén, sok ismerősöm, megtörve az évszázados orosz tradíciót, le sem mosta lakása ablakait: minek? Az emberek a kisujjukat sem mozdítják, mert nem látják a jövőt.”¹⁵ Az egyik reprezentatív közvélemény-kutatás adatai szerint múlt év végén a Szovjetunió lakosságának 1,5 százaléka bizakodott a jövőben. „A forradalmakból mindenkinek eleget lett, egyebek között abból is, amelyet peresztrojkanak neveznek... Mind gyakrabban emlegetik a pangás régi, jó éveit, amikor még a hentesboltoknak hússzaga volt. Mindenki stabilitásra vágyakozik”¹⁶ – írja Szipon Kordonszkij. S mindez 1990-ben a társadalom éles, szinte fordulatszerű „depolitizálódásában” is kifejezésre jutott. 1989-ben 3300 tüntetés volt az országban, s ezeken 12,6 millió ember vett részt. 1990. január 1. és február 23. között 1500 tüntetés volt 6,4 millió résztvevővel. 1990. február 14–25. között pedig 500 tüntetésre mintegy egymillió ember vonult ki. Ez a február volt az 1990-es radikalizmus csillagórája, ezért is nevezték

jelképesen „második orosz februári forradalomnak”. Októberben azonban a „második” februári forradalom „másodszor” is megbukott (ekkor hozza Gorbacsov első ukázait, jöllehet sokkal később kerülnek nyilvánosságra, s általában ekkortól számítják Gorbacsov „jobbra fordulását”, a „dikta-túra” felé közeledését). Már a tavaszi tanácsválasztásokon nagyot esett a részvétel: az első fordulón a választók 60 százaléka, a másodikon pedig 75 százaléka maradt otthon. Év végére politika és politikusok iránt teljes a közöny. A november 7-i ellentüntetéseken alig 30 ezer ember vesz részt, az elnök új programjára pedig az emberek csak legyintenek a tévékamera előtt. (Az égbekiáltó litvániai vérontás, a „kis éji puccskísérlet” a tízmillió Moszkvában alig 200 ezer embert mozgatott meg, de már a másnapra tervezett felőrlás országos politikai figyelmetető sztrájk meghiúsult.)

Minden energiát leköt a napi megélhetés biztosítása. A társadalom depolitizálódása nem új politikai magatartást jelent, hanem az élet politikai dimenziójának eltűnését. Ez a fajta depolitizálódás előzi meg rendszerint a társadalmi katalizmákat: forradalmi lázadásokat, puccsokat, diktatorikus fordulatokat. Persze, ez is politika, csak éppen az intézményesített, parlamentáris politizálás kiiktatását, az utca vagy a hatalmi központok erőszakos birtokba vételét jelenti. Talán nem tartunk még itt. Mindenesetre a depolitizálódás az új helyzetben „már lelki degradálódást, az erkölcsi korlátok leomlását, a »minden megengedett« léghőmérséklet kialakulását jelenti. Olyasvalami ez, amit a társadalom tömeges kriminalizálódásának lehetne nevezni. Múlt év augusztusában és szeptemberében Moszkvában előfordultak esetek, mikor valakit a ruhájáért öltek meg. S valóban, ha éheznek az utca, akkor egy vekni kenyér valakinek a kezében már kriminogén lehet. Bármely szembejövőtől kitelhet, hogy megpróbálja a kezéből kicsavarni.”¹⁷ A közelgő katasztrófa másik baljós előjele a kivándorlók és menekülők áradata. A követések előtt, melyek kivándorlási kérelmekkel foglalkoznak, végeláthatatlan sorok kígyóznak. A zsidó kivándorlás csak része a menekülési hullámnak. S most már nemcsak a pogromok fenyegetése, hanem az éhínség réme elől is menekülnek. A „süllyedő hajót” nagy számban hagyják el szakemberek, művészek, vállalkozó kedvű fiatalok. Az elhatalmasodó katasztrófa hangulat természetesen maga is segít megképezni a katasztrófát. Van-e még erő, amely megszakíthatja az „ördögi kört”, az „orosz ciklust”, amely reformtól káoszig és káosztól diktatorikus restaurációig vezet?

J E G Y Z E T E K

1. „Ez a film egy perzsaszőnyeg” – Beszélgetés Szergej Paradzanovval 1988-ban, Filmvilág, 1990. 10. szám, 37. old.
2. A szoban forgó ördögmesét Viktor Sklovcszkij Érzelmes utazás című művében így adja elő: „Nem egyszer vártam csodára. Végére a bolsevikokban megvan a csodába vetett hit. Csodákat csinálnak, csak hogy a csodák rosszul sikerülnek. Emlékeznek arra a mesére, amelyben az ördög megfiatalítja az öregembert: először tűzbe veti és elégeti, azután pedig megfiatalítva új életre kelti őt. Ezután próbálkozik meg a csodatevéssel a tanítvány: ő is elégeti az öregembert, de megfiatalítani már nem tudja.” Sklovcszkij 1923-ban kiadott, magyarul is megjelent művét Mihail Heller, a Párizsban élő orosz történész idézi egyik cikkében, mint a peresztrojka rövid történetének modelljét: ebben is minden megvolt, a csodába vetett hit, a megtalált és biztos recept, az öreg ördög leckéi és a kudarc. (Mihail Heller: *Kak peresztrojki kocsaajutsza*, Russzkaja miszl. 1991. február 1. 5. old.)
3. Ld. erről: Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Kelet-Európa a kilencvenes évek küszöbén* – 1. fejezet: Gorbacsov–Cuncator, In: *Jalta*

után, Kossuth, 1990. 296–302. old. (Ugyancsak ők idézik Cornelius Castoriadis tanulmányát: *The Gorbachev-Interlude*, In: F. Fehér–A. Arato: *Gorbachev – the Debate*, Cambridge, Policy Press, 1989.)

4. Idézi: Natan Ejdelman: *Forradalom? Föliőről? Maecenas–TÉKA*, 1989. 192. old.
5. *Nam i nye sznyilosz* (Szcenarij katasztrófi sz tocski zrenyija pszichologa – Interjú Dmitrij Olsanszkijjal) Sztolica, 1991. 2(8). szám, 13–15. old.
6. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három régiójáról*, Történelmi Szemle, 1981. 3. szám, 319. old.
7. Alekszandr Janov, Egyesült Államokban élő orosz politológus és esztörténész szétválasztja a politikai modernizáció és a gazdasági modernizáció fogalmát. 500 év alatt Oroszország tizenháromszor tett kísérletet a politikai modernizációra, mindannyiszor sikertelenül. Az utolsó kísérlet 1905–1917 között történt, a jelenlegi tehát a tizennegyedik. Gazdasági tekintetben viszont Oroszország a negyedik iparosítás feladata előtt áll. Más, szerencsésebb sorsú országokban az iparosítás egyszeri folyamat volt és a demokratikus berendezkedés kiszélesülésével fonódott össze. Oroszországban viszont mindhárom eddigi iparosítás ellenreformként való-

sult meg: az első Nagy Péter „nagy ugrásával”, a második a reformer II. Sándort követő III. Sándor alatt, a harmadik pedig már a szovjet korszakban, Sztalin uralma idején. Mindhárom esetben az iparosítás „ráfördításeit” a társadalom kifosztása fedezte (ld. ezzel kapcsolatban a „belső gyarmatosítás” elméletét), aminek alapja a társadalom egyre totálisabb állami rabszolgaságba döntése volt. A negyedik iparosítás, mely Janov szerint az utolsó kell legyen, a posztindusztriális korszak természetének és követelményeinek megfelelően csak reformként és csak a demokráciához való átmenetként valósulhat meg. Ha ugyan megvalósulhat. (*Kak-nyibugy perezimujem. A dalse?...* – Interjú Alekszandr Janovval, *Ogonyok*, 1991. 4. szám, 15–16. old.)

8. A „szavak eluralkodása” a politikán és az életben nem új jelenség, bizonyos értelemben orosz karaktervonás, amennyiben az orosz kultúra a 20. században is döntően a szóbeliség kultúrája, mindenekelőtt irodalmi kultúra. Pontosan ugyanez a jelenség, a szavak „elszabadulása” a valóságtól és mágiikus hatalma az emberek felett, volt megfigyelhető az 1917-es orosz forradalmak idején. Nyikolaj Bergyajev annak idején kisebb tanulmányt szentelt a jelenségnek, feltárva erkölcsi és politikai veszedelmeit. (Nyikolaj Bergyajev: *Szlova i realnosztyi v obszesszvennoj zsziznyi*, In: *Szuzgyba Rosszii*, Moszkva, 1918.)

9. Igor Nit közgazdász mondja például: „Tudósaink javasolták a rosszul jövedelmező vállalatok bezárását. De megint elfelejtették megmondani, hogy kellene ezt csinálni. Közismert, hogy nálunk rosszul jövedelmező ágazatok: a mezőgazdaság, az élelmiszeripar, a könnyűipar, valamint az egész alapanyag-kitermelés, fakitermelés. Vagyis mindaz, amin az egész népgazdaság nyugszik. Amennyiben tehát a piaci viszonyokra való áttérés időszakában klasszikus deflációs mechanizmusokat léptetnek nálunk életbe, azaz automatikusan megfosztanánk magunkat létfontosságú termékektől, a gazdaságot pedig fundamentumától.” (*Polityicseszkije poszledsztyija ekonomicseszkoj nyeresityeljosztyi Prezizyenta* – Interjú Igor Nittel, *Sztolica*, 1991. 2 (8). szám, 1–4. old.)

10. Szimon Kordonszkij: *Szcenarij Igrek, Vek XX i mir*, 1990. 3. szám, 37–42. old.

11. Alekszandr Janov, i. m.

12. Ezt a tendenciát egyelőre csak nagyon haloványan ellensúlyozza Jelcin Oroszországának az a törekvése, hogy a szövetségi „centrumtól” függetlenül, sőt annak akarata ellenére, az egyes köztársaságokkal külön szerződéseket kötve párhuzamos szövetségi struktúrát hozzon létre. Jogi értelemben ez a struktúra körvonalazódik ugyan, politikailag is működik már olykor, gazdaságilag azonban szinte semmilyen súlya sincs.

13. Szimon Kordonszkij szerint a pártapparátus, miközben tervgazdálkodásról szónokolt, helyi piacok sorát hozta létre, anélkül, hogy egységesülni engedte volna őket, s ezek között a helyi piacok között közvetített. „Éppen ezek a helyi piacok kapták utóbb az újságíróktól az „árnyékgazdaság” elnevezést és lettek a szubjektíve becsületes, ám ostoba populisták dühödő támadásainak céltáblájává, s a pártot ezen az alapon vádolták korrupcióval, maffiázással, megvásárolhatósággal. Persze, ezek a vádak bizonyos fokig jogosak. (...) Mégis éppen az 1983–1986 közötti megtorlások a »korrupcióban vétkezők ellen» apparátusok és a velük kapcsolatban lévő üzletemberek ellen vezettek a gazdasági helyzet mai megromlásához. Ugyanis éppen azokat iktatták ki a gazdasági tevékenység köréből, akik az államosított piac körülményei között legalább a termelés minimális szintjét biztosították. A »pangás» éveiben kialakult csereviszonyok rendszerének szétesése – és e csereviszonyok alapját legalább valamiféle termelési tevékenység adta – oda vezetett, hogy jelenleg a termeléssel nem törődik senki. A peresztrojka ötödik évében a társadalom élete a természetes termékcserre láncolatává alakult át. S addig csereberéltünk, míg ki nem lyukadtunk a cukor- és szappanjegyeknél, úgyhogy a piszkos munkáskezekben nem marad egyéb mint »A folyamatos javulásról...» szóló határozatok gyűrött papírja és árufedezet nélküli pénztárjegyek.” Kordonszkij szerint a megoldás az lehetne, ha „kommercializálnák” a pártot, azaz addigi kvázi-tözsdei és kvázi-piaci szerepét valóságossá tennék. (I. m. 40. old.)

14. *Beszéda sz Leonyidom Abalkinim*, Panorama (USA), 1990. 504. szám, 14. old.

15. Dmitrij Olsanszkij, i. m. 15. old.

16. Szimon Kordonszkij, i. m. 451. old.

17. Dmitrij Olsanszkij, u. o.

ÉRTÉKEK, KÖNYVEK ÉRTÉKES KÖNYVEK

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ AJÁNLATA

Bertalanffy, Ludwig von: ... ám az emberrel mi lesz?

(Robotok, emberek, elmék) *Magyar társadalómtudósok a nagyvilágban* sorozat.

Várható megjelenés: 1991. II. negyedév. Ára: kb. 170 Ft

Max Weber: Gazdaság és társadalom II. kötet

Várható megjelenés: 1991. II. félév. Ára: kb. 350 Ft

Nagy Pongrác: Készül a magyar gazdasági csoda?

A kötet már kapható. Ára 98 Ft

Schumacher, E. F.: A kicsi szép

Várható megjelenés: 1991. II. negyedév. Ára: kb. 140 Ft

Liberalizációs kísérletek

Szerkesztette: Köves András, Marer, P. Várható megjelenés: 1991. II. félév. Ára: kb. 300 Ft

Illés István: Nemzedékek, elitek, ciklusok

(A XX. század végének egyik világhírvása)

Fehéren feketén sorozat. Várható megjelenés: 1991. II. negyedév

Ára: kb. 140 Ft

Buchanan J. M.: Piac, állam, alkotmányosság

Nobel-díjasok sorozat

Várható megjelenés: 1991. II. félév. Ára: kb. 220 Ft

Ricardo, D.: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei

A közgazdaságtan klasszikusai sorozat

Várható megjelenés: 1991. II. negyedév. Ára: kb. 250 Ft

Pejovich, S.: A tulajdonjogok közgazdaságtanának alapelvei

Fehéren feketén sorozat

Várható megjelenés: 1991. II. félév. Ára: kb. 98 Ft

Hayek, F. A.: Út a szolgasághoz

Várható megjelenés: 1991. II. félév. Ára: kb. 120 Ft

A KÖTETEK MEGRENDELHETŐK A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI
KÖNYVKIADÓNÁL, 1054 BUDAPEST, NAGYSÁNDOR JÓZSEF U. 6.
LEVÉLCÍM: 1374 BUDAPEST, PF. 578

Eszmék és téveszmék az iszlámról

SIMON RÓBERTTEL BESZÉLGET LŐKE ANDRÁS

Augusztus óta Irak és az USA farkasszemet néz a Perzsa-öböl térségében, és egyre többen tartanak attól, hogy ez a konfliktus még csak előszele a következő évezred konfrontációjának, amely majd „az iszlám és az első világ harca” néven vonulhat be a későbbi történelemkönyvekbe. Egy Líbiában rendezett tanácskozáson több arab ország politológusai kifejezték abbéli félelmüket, hogy a kommunista rendszerek bukásával a „második világ” a fejlett első uszályába kerül, s gazdasági érdekeiket együtt érvényesítik majd a harmadik világ soraiban helyet foglaló arab és más iszlám vallású országokkal szemben. Ugyanakkor Európában egyre több katonai szakértő beszél arról, hogy az egységes európai védelmi rendszernek föl kell készülnie a közel-keleti államok esetleges katonai kihívására. Ha nem is lesz szó háborúról, elképzelhető egy iszlám kontra világ konfrontáció a jövőben?

Semmiképpen. A közel 900 milliós muszlim világ olyannyira megosztott, hogy összefogása az első világ ellen kizárt. Az iszlám esélye arra, hogy valamiféle egységes, koherens politikát kínáljon, a hatvanas években megszűnt. Iszlám gazdaságról vagy politikáról egyáltalán nem beszélhetünk; a vallás nem ír elő semmit az állam és a gazdaság berendezésére vonatkozóan, inkább csak a szűrő szerepét tölti be: közömbösít bizonyos hatásokat, nem vesz be például egyes Európában honos családjogi szerkezeteket, illetve hosszabb távon föllép a despotikus világi uralommal szemben.

Az iszlám a Föld leggyorsabban terjedő vallása. Hol hódít a leginkább? És miért pont ott?

Indonéziában, Fekete-Afrikában, Indiában és Belső-Ázsiában, és az amerikai fekete lakosság körében. A terjedés sikerének nehéz közös okát adni. Annyi bizonyos, hogy az nem a fegyverek ereje: erőszakos terjesztésre szinte csak a Közel-Keleten került sor, ott is csak a 7–8. században. A többi helyen békésen, a kereskedők és az iszlám misztikusainak számító szúfik közösségei révén zajlott az iszlámizálás. Túlélésének jót tett, hogy nagyon nyitott sokféle idegen jelenséggel szemben, néhol simán ötvöződött a sámánhit elemeivel. Fekete-Afrika egyes vidékein az iszlám ígéri a gazdasági fejlődést: néhány – korábban minden terményt rögtön elosztó és felélő – animista törzs számára az iszlám fölvétele hozta magával a célracionális és tartalékoló termelést. Mindenhol sokat számított, hogy a fölmerülő társadalmi integrációs sémák közül az iszlám hordozza a leginkább az egység és a közösségalkotás lehetőségét. A mintegy 170 milliós Indonéziában, a Föld legnagyobb muszlim országában az iszlám a 13. század végétől a buddhizmusra és a hinduizmusra épült rá, s később még erre az egyvelegre rakódott rá az európai hatás. A leghatékonyabb nemzettemető ereje Indonéziában azonban a mai napig az iszlámnak volt, talán mert ez közösségi vallás: parancsai is közösségi cselekedetekre szólítanak föl.

Még a muszlimok sem egységesek abban, hogy e parancsokba bele kell-e érteni a dzsihádot, a szent háború kötelességét is. Mit mond erről a Korán?

Ahogy a Koránban az alkoholtalommal vagy az imák napi számával kapcsolatban legalább három különféle megfogalmazással találkozunk, a dzsihádot illetően négyfelé. Mohamed próféta eleinte nem is gondolt fegyveres harcra, csak békés térítésre. Később azonban, mikor Mekka vezető törzse elkezdte üldözni mozgalmát, a próféta azt vallotta: csak akkor harcolunk, ha minket megtámadnak. Miután az első muszlimok Mekka elhagyására kényszerültek, elkezdtek megtámadni és kirabolni a mekkai kereskedők karavánjait, ezzel teremtve meg az iszlám terjesztésének anyagi alapját. Ekkor a „hivatalos álláspont” szerint már támadni is szabad volt, a négy szent hónapot kivéve. Erre föl azonban a mekkai kereskedők a szent hónapokban küldték ki karavánjaikat; Mohamedék – nem akarták elszalasztani a busás zsákmány lehetőségét – már ekkor is támadtak. A próféta megfogalmazta a dzsihád általános elvét: harc a hitetlenek ellen – a szent hónapoktól függetlenül. Ha a Koránban valamivel kapcsolatban többféle megfogalmazás létezik, a muszlim jog szerint az időrendben utoljára keletkezett kinyilatkoztatás érvényes. Eszerint tehát nincs alternatíva: harcolni kell a hitetlenek ellen. A dzsihád szó eredeti, iszlám előtti jelentése is az, hogy „mindent föltenni a másik legyőzésére”.

Néhány huszadik századi muszlim szerző mégis azt írja: a dzsihád nem fegyveres harc, hanem spirituális küzdelem a bennünk lévő rossz ellen.

Igen, meg azt is írják, hogy nem erőszakos, hanem békés vallásterjesztésről van szó. Ilyet főleg a nyugaton élő muszlimok fogalmaztak meg, akiknek nincs sok hatásuk a többiek gondolkodására. A történeti értelmezéstől egyébként a mai ortodox iszlám értelmezése is eltér. Szadat egyiptomi elnök, mielőtt 1978-ban megkötötte Izraellel a Camp David-i egyezményt, vallásjogi véleményt, fatwát kért az iszlám világ legnagyobb részében mérvadónak tekintett kairói Azhar mecset vallástudóitól. Ők – mivel rendszeren kiszolgálják a kurrens politikai irányvonalat – azt mondták: a más vallásúakkal békésen együtt kell élni. Az iszlám egyébként – a hinduizmustól vagy a konfucionizmustól eltérően, a kereszténységhez hasonlóan – igényt tart az egyetemességre, a kizárólagosan helyes egyetemes vallás szerepére. A térítés eszméje potenciálisan mindig benne van, s ez a válságperiódusokban a felszínre tör.

Az ilyen korszakokban erősödnek meg a fundamentalisták. Kik ők és mit akarnak?

A fundamentalisták az iszlámtól eltérő muszlimot nagyobb ellenségnek tartják, mint a nem muszlimokat. Fő céljuk a saját táborukon belüli korrumpálódott rész meggyógyítása, illetve kiirtása. Úgy tartják, hogy az elkor-

csosult jelennel szemben az eredeti, 7. századi iszlámhoz, Mohamed próféta idejéhez kell visszanyúlni. Efféle eszmék tulajdonképpen már az iszlám közösséget először megosztó 7. századi „polgárháborúkban” megfogalmazódtak, s azóta újra meg újra felszínre kerülnek, különösen a 18. századi wahhábita mozgalom győzelmétől fogva, amely máig a szaúdi állam ideológiai alapját adja. A fundamentalisták perze nem egységesek: vitatkoznak azon, hogy a muszlimok közösségét egyszemélyi vezető vagy tanács irányítsa, hogy az állami újraelosztás vagy a magántulajdon kapjon nagyobb szerepet. A szunnita fundamentalizmus például a teokratikus, elvileg önmagát irányító közösség elvét, a síita a karizmatikus, csalhatatlan vezető, az imám elvét fogalmazza meg. A síiták szerint általában nem is lehet dzsihádot vívni: arra csakis a most rejtekező, egyszer majd újra megjelenő imám, vagy annak „megbízottja” adhat parancsot. A szunnita fundamentalisták viszont általában komolyan veszik a dzsihádot, egészen addig, amíg nem kapnak valamilyen engedélyt. Miután Egyiptomban – a minap pedig Jordániában – képviselőiket beengedték a parlamentbe, megszelídültek, s a helyüket átvették a fiatalabb, radikálisabb csoportok.

Most is olyan korszakot él az iszlám, amely kedvez a fundamentalizmusnak?

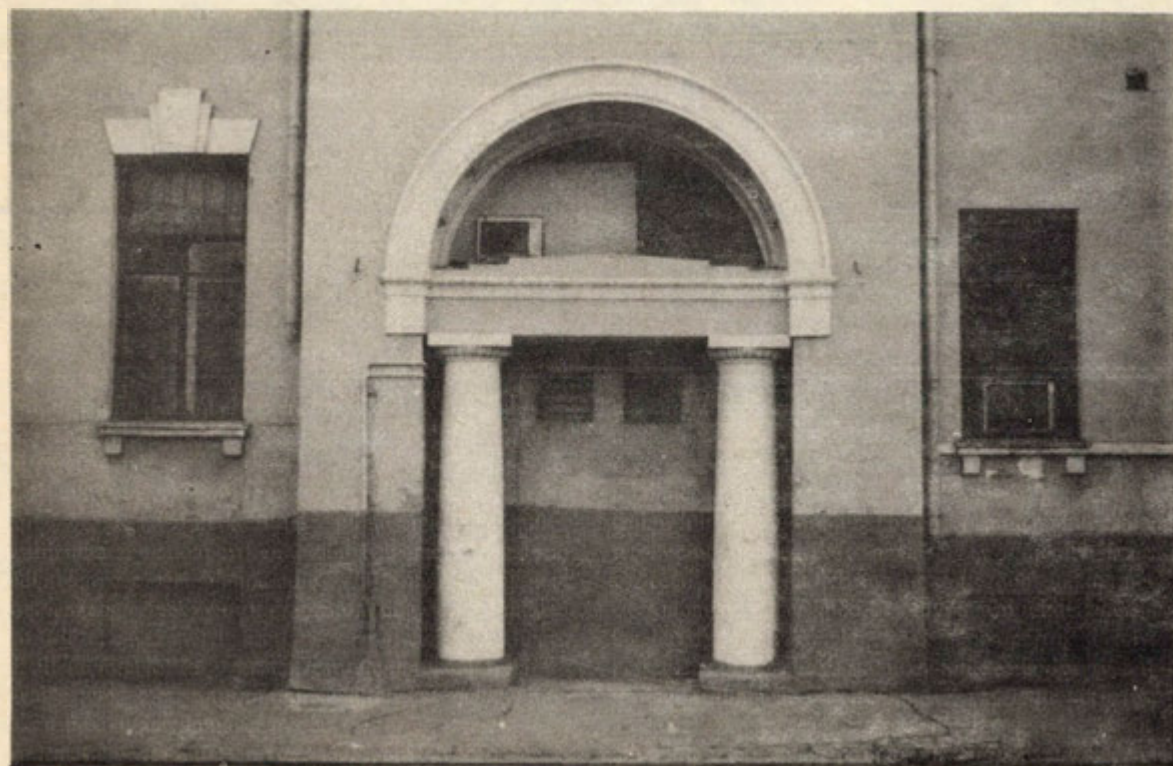
A katasztrófális vereséget követően, amelyet Izrael 1967-ben az arabokra mért, sok muszlim számára két út kínálkozik: vagy az iszlám alsóbbrendű, vagy hívei térnek el az igaz úttól. Az ott lakók többsége egyaránt kiábrándult a

nasszeri államszocializmusból, később pedig a szadati tőkés modernizációs kísérletekből. Az országban a középiskolát illetve egyetemet frissen végzetteknek csupán 4 százaléka talál magának állást. Egy – a nyolcvanas évek közepén készült – fölmérés szerint a bebörtönzött fundamentalista vezetők szinte mindegyike az anyagilag egyre inkább lecsúszó városi alsó középosztályból származott, többségük természettudományos vagy mérnöki diplomával rendelkezett, átlagéletkoruk nem érte el a 25 évet. A csoportok akcióképességét éppen az biztosítja, hogy nincs szilárd szervezeti formájuk: általában rokoni, baráti kapcsolatok kötik össze a tagokat, akik egy tapasztalt és tisztelt vezető hatása alatt állnak. A jelenlegi egyiptomi politikai rendszert idegennek tartják az iszlám szellemétől, s részben ennek tulajdonítják, hogy az iszlám vereséget szenvedett ellenségeitől, a keresztény Nyugattól, a zsidó cionizmustól, de még az ateista kommunizmustól is.

Vannak-e olyan jelentős modernista kísérletek, amelyek az iszlámot megpróbálják összeegyeztetni a nyugaton divatos eszmékkel, a parlamenti demokráciával, a versenyen alapuló piacgazdasággal?

Igen, de ezek az apologetikus értelmezések nem leltek nagy visszhangra az iszlám világban. Azok az iszlám szellemű politikai rendszerek pedig, amelyek a modernista elméleteket át akarják ültetni a gyakorlatba, eddig rendre csődöt mondtak. Nehéz modernizálni az olyan országokban, ahol a napi túlélés politikája folyik.

1990. december

Az oroszországi iszlám a 20. század végén

HASZAN HUSZEINOV

Kuvait iraki megszállása előtt két hónappal meghosszabbították a vízumomat egy dél-német kisváros rendőrségén. „Guszejnov, úgy, mint Huszejnov és Gaszan,* úgy, mint Haszan?” – kérdezte a nevemet a számítógépbe tápláló hivatalnok. „Igen, igen – mondom –, csak ez az oroszosított formája.” „Aha – bólogatott vidáman a tisztviselő – tehát Szaddám Huszejn az Moszkvában Guszejn?” Nevettünk, nem sejtve sem azt, hogy bagdadi névrokonom néhány héttel később túllép a józan ész határán, sem hogy Szaddám Huszejn moszkvai névrokonának kedve támad írni az oroszországi iszlámról.

Félreértések elkerülése végett előrebocsátom: csak arról szólok, hogyan képzeli el az iszlámot a muzulmán és a nem muzulmán Oroszország, milyennek látják a muzulmán fundamentalista képét hitsorsosai és az idegenek.

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy az Oroszországban élő muzulmán népeknek megvan a maguk sajátos történelme a szovjet korszakban. Ezt kell tanulmányozni, és félre kell tenni az „iszlám” és „keresztény” világ ideológiai jellegzetességeiről szóló üres locsogást, mivel ez eleve kizárja a két világhoz tartozó emberek együttélését itt és a föld más pontjain egyaránt.

Milyen az „iszlám” és a „muzulmán” mostani képe Oroszországban? Nyíltabban és kíméletlenebbül is feltezzük a kérdést: miért tekintik a kegyetlenséget, a gyilkosságot, az orkányszerű, tömeges erőszakot jellegzetesen muzulmán vívmánynak? Ne siessük el a választ: „Azért, mert mind egyformák, egy húron pendülnek, itt maradtak a sötét középkorból” stb.

„A paradicsomba jutnak”

Az iszlám veszély képe eléggé új keletű. A „barbárság”, az „erőszak” és a „határtalan irracionális” az utóbbi évek publikációinak kulcsszavai. Hogy divatba jöjjenek, ahhoz fejlődésünk külső és belső tényezőinek roppant szerencsétlen egybeesésére volt szükség.

A szovjet hatalom elvilágiasította a társadalmi életet, s ezzel a muzulmán lakosság többségénél a vallási élet kettős szabványát hozta létre: a néhány hivatalosan elismert muzulmán pap majdhogynem állami hivatalnokká vált, ugyanakkor létrejött a nem hivatalos egyházi emberek hálózata, akik a minden családban fennmaradt alapvető, hétköznapi vallásgyakorlatra támaszkodtak. Ez az új hálózat születésének pillanatától kezdve független volt az igazi, hagyományos műveltségtől, és szembeállt a rossz világi is-

kolával is. Ez a körülmény idézte elő az iszlám fanatikus elbarbárosodását (amely úgy sokkolta a hitük szerint csupán „az egyszerű nép boldogságáért” küzdő szenvedélyes harcosokat az iráni forradalom vagy a libanoni polgárháború szörnyű következményei láttán).

Egy másik, nagyon fontos tényező a szovjet muzulmán társadalom struktúrája, a feudális szocializmus olyan sajátosságai, amelyeket rögtön észrevesz a kívülálló: az új nagybirtokosok, a területi és köztársasági titkár-kánok összelopott gazdagságával ellentétben a lakosság nagy része mérhetetlen nyomorral és betegségekkel küszködik.

Egy ilyen végtelenül egyszerű társadalmi rétegződés (a koldusszegény, elnyomott nép és a népből élő rendőr- és párthübéruak) gazdasági feltételeit nem könnyen érti meg a magát európainak képzelő szemlélő. Kettős kép alakul ki benne az „ázsiaiáról”: egyrészt a piszkos, szolgalelkű népség, másrészt a jóllakott maffiavezér. Hány rituális szózat hangzott el hiába a különféle rendű-rangú tisztviselők szájából az „üzbég ügyben” (mondván, nem azért hívják „üzbégnek”, mert az egész üzbég nép felelős stb.), a szó elszáll, és a nem muzulmán tömegek tudatában éppen ez a kettős kép él, amelynek pont rasszista paradigmája biztosítja fennmaradását.

De hogyan látták magukat ezekben az évtizedekben maguk a muzulmánok? Elkínzottak, másodrangú embereknek, megaláztatottnak (írásbeliségükkel együtt a Koránt is elvették tőlük, tönkretették a tradicionális oktatási rendszert). Néhányan egy kicsit illegálisnak látták magukat, büszkéek voltak a vallási hagyományok életképességére. Az afgán partizánok győzelme a Szovjetunió felett bizonyos mértékben kompenzálta az elvesztett nemzeti méltóságot. Az erőszakos oroszellenes indulatokat az is csak szítja, hogy az „északiak” nem akarják vállalni a felelősséget a közép-ázsiai ökológiai és gazdasági katasztrófiáért.

A nem muzulmán lakosság szemében az iszlám tisztó mivoltát, a szovjet muzulmánok szemében pedig vonzását erősítette – és jórészt erősíti most is – az a külpolitikai tényező, hogy a mindenkori szovjet kormány tehetségtelen közel-keleti politikát folytatott 1948-tól kezdve egészen az afgán háború végéig. Ha eltekintünk a szovjet csapatok Afganisztánból való kivonulásától, akkor a Szovjetunió közel-keleti politikájában csupán egyetlen konstruktív lépést tett: leállította az Iraknak küldött katonai szállításokat, de ez az 1990 augusztusában kelt döntés is csak megkésve, Irak Kuvait elleni agressziójának hatására született. Nemcsak kétkulacsos volt ez a politika (az iraki–iráni háború sításakor), hanem az is jellemezte, hogy az Egyiptommal, Szíriával, Jemennel, a palesztinokkal és lényegében véve a bármilyen célból fegyvert áhító, bármilyen erővel kötött barátság révén szerzett, képzelt geopolitikai előnyök érdekében arcátlanul kifosztotta saját lakosságát.

* A cikk eredeti címe *Iszlám v Rosszii v konce XX-ogo veka*, és a müncheni *Sztrana i mir* folyóirat 1990/4. számában jelent meg. A szerző neve az orosz nyelvű eredeti fölött: Gaszan Guszejnov. – A szerk.

„Az elnyomottak és a kisemmizettek védelmezője”

GEJDAR DZSEMAL

A kommunizmus ma válságban van az egész világon. A válság törvényszerű. Ez az újpogány ideológia azt ígérte, hogy meg fogja védelmezni az elnyomottak jogait, ám ígéretét képtelen volt megtartani. Így ma az Iszlám az egyetlen erő, amely képes felvenni a harcot a kisemmizettek érdekeiért. Ez tükröződött többek között Khomeini imám ideológiájában is, aki ezért vette fel „az elnyomottak és a kisemmizettek védelmezője” címet.

Ehhez az Iszlám mozgósítja a maga nonkonformista potenciálját, s annál könnyebben teszi ezt, mivel a mohamedán felfogásban nincs helye a haladás és az evolúció hajlíthatatlan vastörvényeinek. Az Allah-hívő számára minden lehetséges, ami összhangban áll a teremtő akaratával. Az Iszlám szerint az ember csak Allah rabja. Sőt egyenesen azt mondanám, hogy ez a vallás korunk legfőbb nonkonformista ereje.

A mohamedán ideológia nem ismer határokat, elutasítja azt a gondolatot, hogy egyes népek számára, mondjuk, a protestantizmus, mások számára a pravoszláv vallás, megint mások számára pedig az Iszlám van fenntartva. Nem, több tízezeren vették fel az Iszlám vallást példának okáért Nyugat-Európában is.

Az Iszlám pontos és világos választ ad kérdések egész spektrumára, melyeket a válságba került emberiség tesz fel, nem akarván emberen kívüli erőkhöz fordulni: az Iszlám éppen úgy szembenáll a nacionalizmussal, mint a

nyájszellemű kollektívizmussal, a nietzschei típusú agresszív individualizmussal és a kispolgári individualizmussal.

Az országunk déli és keleti területein kirobbant válság elsősorban az Iszlámtól való elfordulással magyarázható, ami az újpogány agresszió következménye.

Ezért állnak ma Közép-Ázsia népei szemben egymással. Pedig hetven évvel ezelőtt nem is létezett olyan fogalom, mint üzbec nép. Csak mohamedánok léteztek, akik törzsi ismérvek szerint tagozódtak. De senkinek eszébe sem jutott, hogy a nemzeti-törzsi viszonyokat az állami politika tényezőjévé tegye.

A szovjet hatalom éveiben a nemzeti-törzsi viszonyok újra nagy jelentőségre tettek szert. Egyáltalán nem tartom véletlennek, hogy az Iszlám előtti kor sok maradványa új életre kelt Közép-Ázsia és a Kaukázus szovjetesítése során. A népek közötti viszályt a nemzeti kommunisták szítják. Tisztában vannak vele, hogy a tradicionalisták győzelme esetén rögtönítélő bíróság vár rájuk. A belügyminisztériumi szervek és bűnöző elemek segítségével képesek bármilyen pogromot provokálni, csak hogy hatalmon maradhassanak, s még ha valamelyik akasztál ki is áll, hogy észre térítse a pogromlovagokat, azt kockáztatja, hogy a belügyi csapatok egyik katonája golyót ereszt belé.

A nemzeti kommunisták a hatalom megőrzésének egy másik lehetőségében is reménykednek, s ez nem más, mint a beépülés az új rendszerbe. Ez azt jelenti, hogy szép csöndben „dekommunizálódnak”, és átalakulnak egy olyan komprádor hivatalnokréteggé, amely már nem Moszkvával áll kapcsolatban, hanem például Washingtonnal vagy bárkivel, aki hajlandó etetni őket. Már most azzal próbálkoznak, hogy nemzeti hősöknek kiált-

A szerző a *Tavhid* (Egyistenhit) független információs központ igazgatója és egy azonos című moszkvai, orosz nyelvű szamizdat újság kiadója. Ez a cikke a müncheni *Sztrana i mir* folyóirat 1990/4. számában jelent meg, *Zacsitnyik ugnyetyonnih i obezdolennih* címmel.

Egyszerű népünk persze mindig készen áll a cionizmus elleni harcra, de keresztényinél is keresztényibb államunk xenofóbiáinak csokrában emellett az arabellenes és – tágabban értelmezve – a muzulmánellenes hangulat a legerősebb, és ezt támogatják legaktívabban.

Ebben az összefüggésben az afgán kaland nemcsak az afgánokkal szemben elkövetett legsúlyosabb büntett, az ország saját állampolgáraival szemben pedig a szokásos kíméletlenség, hanem a szovjet vezetés mérhetetlen ostobaságáról is tanúskodott, hiszen saját erejéből hangolta össze a szomszédos országokban zajló „iszlám forradalmat” és „iszlám újjászületést” a szovjet iszlám „fundamentalizációs folyamatával”.

A háború másik, igen fontos következménye volt, hogy a nem muzulmán szovjet átlaglakosság tudata mélyről felszínre került a muzulmán ellenség képe. A dusmanok elle-

ni harc propagandája mind a mai napig befolyásolja azoknak az észjárását, akik visszamenőleg úgy próbálják igazolni ezt a tízéves, mocskos háborút, hogy „szükséges szembeesülés volt az iszlámmal saját területén”, és felhoznak más, hitleri hangvételű badarságokat is.

A Szovjetunióban a muzulmánok és a nem muzulmánok eltérően fogadták a szovjet csapatok kivonását Afganisztánból: az előbbieket úgy tekintették, mint az oroszok stratégiai „vereségét Keleten”, az utóbbiak mindaddig nem fogták fel az esemény lényegét, nem birkóztak meg egy igen fontos történelmi feladattal. A Szovjetunió lakossága végre megértette, hogy az afgán háború az ország kormányának a saját népe ellen elkövetett bün-

sák ki magukat. Terveiket az öntudatos mohamedánok munkája hiúsíthatja meg. Sok ilyen mohamedán van már, arról nem is beszélve, hogy egy mohamedán felér száz utat veszett pogánnyal.

A szovjet birodalom szétesőben van. Az orosz népen nemzeti válsághangulat lett úrrá, mivel csődöt mondott az az ideológia, amellyel ez a nép összekötötte magát. Az orosz nép nem lehet többé az állam gerince. A köztársaságok kilépnek a Szovjetunióból. Nagyön fontos kérdés, hogy igaz mohamedánok kerülnek-e az élükre.

Ha az umma létrehozására irányuló munkájukat siker koronázza, akkor a mohamedánok elejét veszik a közép-ázsiai népek viszálykodásának. De túl ezen, csak a mohamedánok képesek megmenteni a közép-ázsiai térség több milliós betelepült lakóját – ahogyan az örömeiket mentették meg 1990 januárjában Bakuban a pogromoktól.

Aligha lehet már teljesen felszámolni a Közép-Ázsia őslakos népei és az orosz nyelvű lakosság között érelődő konfliktust. A helyzetet még az is súlyosbítja, hogy a szovjet hatalom alatt, különösen a háború utáni években, Oroszországból első sorban lumpen elemek, száműzöttek, csavargók jöttek ebbe a régióba, szóval távolról sem a legjobb emberanyag. Ez enyhén szólva nem növelte Ázsiában az oroszok ázsióját. Százerek fognak elmenekülni – sőt már menekülnek is – onnan.

Vannak erők, amelyeknek előnyös lenne kiiktatni az „iszlám tényezőt”, ennek érdekében egymásnak ugrásztanak a szláv és a török népeket, Oroszországot és a Sztjeppét. Láttuk ezt Bakuban, mikor ez év elején pánikot keltettek az orosz lakosság körében, akikből ily módon menekülteket csináltak.

Úgy vélem, hogy ha az ellentétek elsimításáról van szó, akkor nincs olyan lépés, amely főlegesen lehetne, még ha egyes intézkedések nem is fognak tökéletesen megfelelni az Iszlám kánonnak. Létre lehetne hozni például egy Turán-Orosz Társaságot, amely ha nem is tradicionalista, hanem csupán kultúrtörténeti alapon, de elősegíthetné a népek közötti dialógust.

Már vannak is mohamedánok, akik aktívan dolgoznak ezen. Ez év június 9-én Asztrahanyban megtartotta első ülését az Újjászületés Iszlám Pártja (Hezbal-iszlami

annahva). Ez az első iszlám politikai párt az ország történelmében.

A mohamedán erők összeütközésbe fognak kerülni a világi politikai egyesülésekkel. A „Birlik”, a „Rasztohez” és más informális csoportok vezetői azt állítják, hogy szervezeteik tömegszervezetek. De az emberek csak azért csapódtak hozzájuk, mert nem volt mi között választaniuk. Remélem, éppoly könnyedén tudnak majd szakítani ezekkel a csoportokkal, amilyen könnyedén közéjük álltak.

A fundamentalistáknak azonban tényleg jelentős társadalmi bázisuk van. Aligha válik e bázis részévé az alkotó értelmiség, amely jórészt le van züllesztve. Az értelmiség nagyobbik része azonban nem kozmopolita, mint várni lehetne, hanem nacionalista beállítottságú, és aktív szerepet játszik az etnofil ambíciók sításában. Például a zoroaszter múltjával kacércodó tadzsik értelmiség egy része nagy tisztelettel tekint a Nyugatra és elszennvvel az üzbégekre.

Ugyanakkor sok nemzeti értelmiségi, helybeli tanítók, orvosok, mérnökök a mi oldalunkon lesznek. Többen közülük informális vallási tevékenységet is folytatnak. De távolról sem ez a mozgalom egyetlen pillére. A mozgalom összefoghatja a legszélesebb tömegeket is az egyszerű parasztoktól a diákokig.

Sok egyszerű ember tanul manapság önállóan vagy az öregek irányításával arabul, hogy olvashassa a Koránt és a Szunnát. Úgy hiszem, Tadzsikisztánban az iszlám kánon szerint a lakosság fele tekinthető hívőnek, de 80-90 százalék tartja magát mohamedánnak. Üzbegisztánban és Kazahsztánban még rosszabb a helyzet, bár a kép gyorsan változik.

Nem fűzők különösebb reményeket a hivatalos papsághoz. Már csak azért sem lehet őket igazhitűeknek tekinteni, mert szövetségnek a nem iszlám hatalommal. Az Iszlám pedig azt tanítja, hogy a hívő csak az iszlám hatalomnak köteles alávetni magát.

Az új állam békés lesz, mivel a dzsihádnak – a szent háborúnak – csak védekező céljai vannak. Különben is, úgy érzem, nevetséges az Iszlám agresszivitásáról beszélni, mikor az utóbbi háromszáz évben az Iszlámnak védekeznie kellett, ő volt a szenvedő fél.

FORDÍTOTTA: SCHILLER ERZSÉBET

tette volt, de még nem fogta fel, hogy nem ez a leglényesebb, hanem az, hogy a kormány és mi mindannyian első sorban magunkkal az afgánokkal szemben vagyunk bűnösök.

Minden szovjet állampolgárt (muzulmán és nem muzulmán) egyaránt terhel az afgánokkal szemben elkövetett bűntelen bűn. A „déliel” abban találnak lelki vigaszt, hogy saját nemzeti, kulturális újjászületésüknek tartják, az „északiak” pedig az iszlám veszélytől való, most már kiválóan artikulált félelemben.

Az ország tulajdonképpen egyben maradt, a hadseregnek is mindössze néhány ezres vesztesége volt (iszonyatos ez a szó: „mindössze”), de valami mégis hiányzik. A politikusoknak és az Afganisztánban harcoltaknak egyaránt. Az afgán határ eltolódott valahova Krasznodar vidékére, mert a le nem vezetett bűn egyesült a gyűlölettel és a félelem új táplálékával.

Az azerbajdzsáni örmény pogromok, a sokezeres, féktelen

tömegek szadizmusa, a nacionalista vezetők barbár szavatai újabb vonásokat kölcsönöztek a fanatikus muzulmán egyre veszteresebb képének. Fergana, Os: újabb mézárások, gyújtogatások, felfegyverzett csapatokkal való tömeges összecsapások. Kialakult az iszlám veszély erkölcsi, pszichológiai és politikai közege.

A nem muzulmán lakosság tömegeinek tudatában olyan jelenségek hatnak egymásra, mint a néhány ezer szovjet és külföldi tús Irakban, a Bakuból menekülő örmények, oroszok és zsidók, a Nadzsibuillah csapatai és a partizánok közötti háború Afganisztánban és a kirgiz-üzbég összeütközés szovjet Közép-Ázsiában.

A muzulmán lakosság többsége másképp értelmezi ezeket az eseményeket. Könnyedén megtárlják a viszály forrását: azonnal eljutnak a központ, a fehér cár vagy a moszkvai oroszok politikai döntéseisehez.

Moszkvában jobban szembetűnnek a Gdljan milliőről szóló tévéműsorok, a piaci „ázsiaiak”; Ferganában vagy Osban viszont feltűnőbbek a sárgaságban szenvedő gyerekek és a több ezer, több tízezer fiatal munkanélküli férfi, akiknek annyi közülük van az iszlámhoz, mint a donyeci vagy vorkutai bányászoknak a kereszténységhez.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a déli köztársaságokban az igazgatót, lelkes fiatalok körében a fundamentalista propagandának lehet és lesz is sikere, egyenes arányban az állam egész keleti politikájának kudarcaival.

Bármennyire is fájdalmas,

hogy a Kaukázuson túli területen rohamosan elvadulnak a demokratikus mozgalmak, a közvetlen felelősség ezért a központi hatalmat terhelő, amely nem képes megoldani az ország szempontjából kulcsfontosságú karabahi konfliktust a régi, „köztársasági” politikai gondolkodás keretein belül.

Itt a muzulmán–keresztény ellentét (többek között az abháziai Adzsáriában, ahol a grúz hatalom nem képes lehetővé tenni, hogy a meszheti törökök visszatérhessenek falvaikba) egyelőre még apró és mindent összevetve jelentéktelen gócai akár évtizedekre (!) is az erőszak forrásai lehetnek, hasonlóan az észak-ír vagy baszk góchoz Európa nyugati, és az erdélyi góchoz Európa keleti részén.

A viszonylag elvilágiasított, elmaradott mezőgazdasággal rendelkező és túlnyomó többségükben szegény népességű iszlám országokhoz hasonlóan – Líbiától Irakig – egy kisebb fundamentalista posztulátum-készlet könnyen tömöríti a népet a katonai vezetés köré, amely a szenvedélyes, írástudatlan fiatalságra, a társadalom lumpen rétegeire és a jóllakott értelmiségre támaszkodik.

Az elnyomott emberek kódos várakozásait és határozott kívánásait egyaránt a lumpenizálódott értelmiség önti a fundamentalista ideológia – Isten és erkölcs nélküli sajátos vallás – formájába. A „vér és föld” vallását enyhén kiszínezi a tömegek felfogóképességének megfelelő színrel. Nemcsak az iráni ajatollahok, Szaddám Huszein iszlámja is ilyen; s ilyen a keresztény Pamjaty társaság is. Csak indulataik hőfokában, dühük mértékében és az emberélet értékének megítélésében térnek el egymástól.

A kommunista totalitarizmus – amelynek rinocérosz bőrére már oly sok dorong és síbort tört bele – honfitársaink millióinak tudatában nacionalista és vallási nacionalista fundamentalizmussá alakul át. A fundamentalisták egyelőre kisebbségben vannak, de fenyegető kisebbségben. Szumgajban, Bakuban, Ferganában, Osban ez a kisebbség eljárt szótta a szerepét, megbénította az új, gyenge társadalmi szervezetet, és provokálta a rendszer egészét, éppen annak a köztörvényes bűnöző rezsimnek a helyreállítására, amely a mostani pogromokhoz vezetett.

Az erkölcsileg lezüllött többség erőltlen az egzaltált fundamentalista kisebbséggel szemben: az ördögi kör ezzel bezárul.

A mindenféle rendű-rangú fundamentalisták álcázott jelszavai („városokat vesznek be” vele, ahogy azelőtt mondták): a „szellemiség”, az „újászületés”, „a mi hagyományos...” és így tovább. Az osztályvallás évtizedei alatt a lakosság tömegei a csodálatos micsurini–liszenkói módszerrel elsajátították a bámulatos szigorú doktrínatermelést szellemi káposztánkból; szellemi krumplinkból pedig a manyilovizmus és a rahmetovizmus gyártását. Ily módon fejlesztették ki a józan ész elleni pártatlan hatásfokú védőol-

tást. Ez az oltás sugallja a legostobább kiutakat a valóban nehéz társadalmi, politikai helyzetekből.

Éppen ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a szociális önagresszió pusztán pszichológiai jelenségét – amelyet a szovjet embereknek önmagukból és képességeikből való mélyesleges kiábrándultsága vált ki – a fundamentalista kisebbség használja fel – nagyrészt nem tudatosan – konkrét politikai céljaira. Széles a spektrum: az önállóságért folyó harctól kezdve „a sztalini represszió és a pangás éveit alatt az ország népei közül talán a legtöbbet szenvedett X nép” teljes és végleges nemzeti újjászületésének követeléséig terjed. Egy ilyen harc és egy ilyen újjászületés persze nyilvánvalóan ismét csak a kisebbségek elnyomásához és a hanyatlás újabb lépcsőfokához vezet.

Az általánosításokra való doktrinér hajlam, a leegyszerűsítési mániá (amiben e sorok írója is szenved – a szerző megj.) tömeges politikai csatározásaink jelszavává teszi a nagy modernista és szemfényvesztő Pablo Picasso művészi credóját: „Én nem keresek, hanem találok.” A politikától fertőzött átlagtudat így ordibál: „Találok valami állandót, találok egy egyszerű és világos utat, találok olyan értékeket, amelyekért feláldozhatom származásomat, és még inkább azoknak az életét, akiknek szerintem felelniük kell a szentséggyalázásért. Igazam van, hiszen a hit (szent hit, apáink hite) vezet az igazamhoz.” Vagy még rövidebben: „Igazam van, mert igazam van...”

Miert éppen a fundamentalizmus iszlám változatát tartják ma a legfenyegetőbbnek de legalábbis nem kevésbé veszélyesnek, mint Safarevics és a Pamjaty nácizmusát és egyelőre sokkal fenyegetőbbnek, mint az államba újból beépülő pravoszláv egyházat?

Úgy tíz évvel ezelőtt egy Moszkva környéki ház teraszán üldögéltünk barátaimmal, és megvitattuk a rádióban hallott friss jeruzsálemi híreket. Fiatal palesztin nők és férfiak öngyilkosságot követtek el: egy izraeli laktanya kapujában felrobbantottak egy dinamittal megrakott teherautót. A vita, jobban mondván az értetlenkedő megjegyzések hevében megérkezett apám, aki egyáltalán nem vallásos, de a muzulmán ésjárás személyiségének elidegeníthetetlen része. Amint elkapta a beszélgetés lényegét, csak lerázta ernyőjéről a vizet: „De hisz rögtön a paradicsomba jutnak” – mondta.

Nyomban eszembe jutott ez az epizód – a fiatal palesztin fanatikusok szörnyű halála és apám egyszerű magyarázata –, amikor a Kuvait iraki lerohanásáról szóló tudósításokban mintegy mellékesen hírül adták, hogy Szaddám Huszein kivégeztetett néhány tucat, esetleg százal is több tisztet, akik megtagadták a részvételt a szomszédos ország elleni agresszióban. A bagdadi diktátor azzal igazolta a beavatkozást, hogy meg kell védelmezni „az iszlám értékeit”. A kivégeztett tisztak is saját iszlám értékeiket védtek. Ugyanaz az iszlám mentalitás vezérelte a másik országért véruket ontó embereket, mint a becsületükért életüket áldozó tiszteket. E mentalitás megtestesülése jóval vonzóbb a nyughatatlan ifjúság számára, mint társadalmunk vérszegény erkölce, azé a társadalomé, amely egy rabszolga komorságával békélt meg a – mostani irakihoz hasonló – rendszerrel, és nem volt bátorsága még csak jelét sem adni szembenállásának.

Ugyanakkor más iraki katonák az általuk megszállt kuvaiti nemzetközi repülőterén stewardesseket erőszakoltak meg.

Hasonlóan szörnyű szélsőségeket jegyeztek fel Szumgajban és Bakuban is, ahol az erőtlen többség közönyösen szemlélte, ahogyan az egyik, szadistákból és gyilkosokból álló kisebbség a nemzeti méltóság bizonyítása nevében kínozza és elűzte az örményeket, míg egy másik kisebbség – mint például a „szabad muzulmánok ligája” – örmény nőket és öregeket bújtatott a mecsetben. A *Moszkovszkije Novosztyi* szerény tudósításban adta ezt hírl.

A gyilkos szenvedély nagyobb volt és ma is nagyobb, mint az önfeláldozó szenvedély, bár mindkettő egyformán hozzátartozik az iszlám mentalitáshoz.

Sajnos csak később, *post factum* válik világossá, hogy a fundamentalista magból kinövő tömegőrület – ahogy az olvasó mondaná – csak a népesség kollektív öngyilkosságának lesz hatékony ösztönzője.

Az idealistának, aki meg akarná menteni népét a gyaláztattól, immár nincs szüksége további magyarázatokra az út kilátástalanságáról, sőt a cél hazug mivoltáról sem. Hiszen az utóbbi években nyilvánvalóan semmi sem járul hozzá oly mértékben a Kaukázuson túli terület kulturális hanyatlásához, mint az a szándék, hogy a valaha kozmopolita régiókból álló birodalom egyik legszebb részét végleg a nemzeti köztársaság-zárkák iszonyatává tegyék.

– Vagy úgy – hallom máris. – Tehát jobb a birodalom, a népeknek tehát nincs igazuk, minden nép ostoba, csak te vagy okos?

Azt szeretném persze válaszolni, hogy az emberek egyenként és általában véve okosabbak, de egész népek évtizedeken keresztül bizony viselkedhetnek ostobán, lehetnek ostobák – és annak is tarthatják őket –, ez megcáfolhatatlan tény. Elég ránk, a szovjet népre nézni, amely – mostanában így éneklük – „úgy szenvedett, mint senki más”. S az ostobákról folytatott beszélgetést különösen hasznosan alkalmazhatjuk éppen a mi témánkra, az „iszlám veszélyre”.

Az áldozat komplexusa

A Németország újraegyesítésének következményeiről szóló végtelen viták során egy nyugatnémet pacifista és antifasiszta ismerősöm úgy reagált a diplomatikusan, de unostalan kifejezésre juttatott kérdésre, hogy nem lesz-e a nyolcvanmillió Németország az európai országokat elnyelő új óriás: „Tudják – válaszolta –, a németek ma nemhogy kevésbé, hanem inkább európainak érzik magukat, mint németnek. Viszont ha állandóan suttogást hallanak maguk körül – »félünk tőletek«, »szörnyen nagy a gazdasági erőtlők, félünk tőle« –, akkor újból nemzeti veszéllyé válnak. Angolok, franciák, olaszok, kiáltani szeretnék – folytatta az ismerős nő –, mi is azok vagyunk, mint ti: európaiak. Nyugodjatok meg, és ne ijesztgessétek velünk magatokat.”

– Ez a felszólítás – „ne ijesztgessétek velünk magatokat” – miránk is tökéletesen érvényes. A Kelet és a Nyugat Oroszországon belüli együttélésének összes lehetősége közül ma az elvileg is legrosszabbat választjuk. Közép-Ázsiában „kiűrtési falvakat” hoznak létre migrációs központok formájában. A Kaukázuson túli helyzet úgy fest, hogy egyrészt a nacionalista bandák elszámolnak egymással, másrészt a „lázadó törzsek” szemben állnak a „birodalom hadseregével”.

Az északiak szívesen megfedekeznének a Délről. „Éljenek ott úgy, ahogy akarnak! Azért folyjon a mi fiaink vére, hogy szétválasszák az örményeket és az azerbajdzsánokat!” Az északiak vágyát ily módon kifejező formula tulajdonképpen csak a déli menekültek számát gyarapítja, és új fe-

szülségeket okoz az ország európai részén. Az „éljenek, ahogy akarnak” Afganisztánban sem működött. A mi témánkra vonatkoztatva ez a következőket jelenti.

Az országban élő nem muzulmánok többsége a továbbiakban is szomszédja marad a lakosság azon részének, amelyet „iszlám fundamentalizmusáról” ismernek és „mohamedán fanatikusoknak” neveznek. Szomszédja marad Közép-Ázsiában, a Volga-vidéken, a Kaukázus északi részén és a Krímben. A könnyelmű ostobáknak, akik „fájdalommentes szétszabdalást” javasoltak a Kaukázuson túli területen, és új határokat húztak ott, ahol azelőtt egyáltalán nem volt határ, meg kell kísérelniük először fájdalommentesen megosztani a gyereket az azerbajdzsán papa és az örmény mama között. Több ezer ilyen gyerek van, hiszen sok nemzedék élt egymás mellett ezen a vidéken. De a gyerekeket északon, Oroszországban kell majd elosztani.

A Bakuból emigrált zsidó Jeruzsálemben orosz lesz, az oroszul és azerül beszélő, Jerevánba menekülő bakui örmény törökként menekül onnan is tovább, a Moszkva környéki ukrán pedig azt mondja a bakui orosz asszonynak, hogy „menjen vissza a sötét pasáihoz”. Ez csak felfűtő a honi ostobáink által javasolt mai demokratikus, nemzeti széttagolási tervből.

E széttagolás iszlám oldala, amelyet a köztudat „iszlám veszélyként” értelmez, azért kockázatos, mert minden ideiglenes politikai konfliktust a lényegi problémák szintjére emel. Az ilyen problémákat pedig majd persze meg lehet oldani egy új kulikovói csatával, csak nagyon kell akarni. Maga a törekvés, hogy válaszoljanak a történelmi „kihívásra” (a civilizáció toynbee-i „válaszainak” szellemében), elkerülhetetlenül egyenesen az „ellenség árnyékába” taszít, és az „iszlám veszély” ellen küzdő harcos bármilyen szenvedélyesen hangsúlyozza „keresztény humanizmusát” és „demokratizmusát”, a maga módján ugyanolyan fundamentalista lesz, mint ellensége. Az örmény és azerbajdzsán nacionalista mozgalmak szomorú fejleménye az efféle változás, amit sok más itthoni példa tanúsít.

F

igyelemre méltó, hogy a muzulmán-keresztény szembenállás más tüzfészkeiben nem muzulmánoktól is eredhet fundamentalista kihívás. Nem nevezhetjük ugyanis keresztényeknek azokat a bolgárokat, akik a '80-as évek végén a bulgáriai iszlám kiirtásával foglalkoztak. Alkotói módszerük ismerős: a törököket először bolgár muzulmánokként írták össze, aztán egyszerűen bolgárokként, hogy megtisztítsák őket az idegen török nemzeti szokásoktól. Eljutnak-e idáig Adzsáriában is, az egyetlen olyan szovjet autonóm köztársaságban, amelyet vallási és nem nemzetiségi alapon hoztak létre?

A Szovjetunióban élő muzulmánok és nem muzulmánok közti idegenkedést – az afgán háború kezdete óta nem látott módon – ösztönzi az új, globális ellentét a Közel-Kelet kérdésében.

A szovjet lakosság ugyebár támogatja az arab népet mint olyat „a cionizmussal és az imperializmussal” való szembenállása miatt, ugyanakkor fél az iszlám fundamentalizmustól. Ez a paradox indoktrináció a következőkhöz vezetett. A közel-keleti események pillanatnyi szakaszában az egyszerű szovjet embert és a kevésbé kompetens, bár „szubjektíve tisztességes” vezetést egyaránt felkészületlenül érte a szakértők által már régóta várt összeütközés: két, egymást keresztelő úton haladó mozgalom, két „kihívás” összeütkö-

Új fejezet

AKBAR AHMED INTERJÚJA
SALMAN RUSHDIE-VÁL

Azért szántam el magam erre a beszélgetésre, mert remélem, hogy ezzel hozzájárulhatok valamelyest a megegyezéshez. Mindenekelőtt azonban megkérdezném: mohamedán Ön?

Igen, feltétlenül.

Miért állította korábban, hogy nem mohamedán?

Nem részesültem mohamedán neveltetésben, sem otthon, sem angliai iskolámban. Megtérésem csak felnőtt koromban kezdődött. A közeledés folyamata lassan ment végbe. Dosztojevskij egyszer azt mondta, hogy a kétségbeesés pillanatában ragyog fel legvilágosabban az igazság. Ez érvényes rám is.

Sokan kételkednek a megtérésében.

Ez csakis azt utóbbi két esztendő elkeseredésével magyarázhatom. Minden tőlem telhetőt megteszek, hogy feloldjam ezt a keserűséget, akkor majd a cinikusok is elhallgatnak.

Mit gondol már mohamedánként a Sátáni versekről?

Mindenekelőtt hangsúlyozni szeretném – és remélem, végül is elhiszik majd nekem –, hogy a könyvvel nem kívántam rossz híret kelteni az iszlámnak. Első nyilvános állásfoglalásomban, 1990 december végén világosan megmondtam, hogy mohamedánként merőben másképpen írtam volna, és egyes bekezdéseket teljes egészében elutasítottam. Ez az igazság.

Akkoriban az volt a probléma, hogy minden mohamedánt, aki Önt bírálta, a tömegkommunikációs eszközök fundamentalistának bélyegezték. Valójában egészen egyszerű, átlagos mohamedánok, többek között magam is, akik gyűlölik az erőszakot, sértve érezték magukat a könyv által.

Ma már látom, hogy sok békeszerető embert megsértettem, és ezt végtelenül fájjalom. Mindezt nem a nyugati racionalizmus és a keleti irracionálisizmus vagy más efféle közötti vitának tekintem. Ezért kísértem meg a

Akbar Ahmed a Cambridge-i Egyetem vendégtanára. Cikke a bécsi *Der Standard* 1991. január 19–20-i számában jelent meg.

vitát más síkra terelni. Az a lényeges, hogy az iszlámot egész komplex mivoltában ismerjük meg, és tekintsünk el a sztereotíp általánosításoktól.

Ha jól tudom, a mohamedánok többsége nem kíván engedelményeket tenni a könyvvel kapcsolatban. Kivonja a forgalomból?

A paperback kiadást mindenképpen, mert ezt vásárolják a legnagyobb számban. További fordításokat sem engedélyezek, s már elkészítettem egy szöveget, amelyet meg fogok vitatni más mohamedánokkal is, s amelyet majd elhelyezek a még el nem kelt példányokban. Hiszen e könyv miatt emberek haltak meg, ami különösen tragikus. Egyetlen író sem akar tragédiát okozni könyveivel.

Ebből az úgynevezett Rushdie-ügyből legfőképpen azt a tanulságot vontam le, hogy kicsiny világunkban csak két jelentős kultúrkör létezik: a legtágabban értelmezett nyugati kultúra és az iszlám kultúra. Nagyon fontos lenne közelebb hozni egymáshoz ezeket a kultúrákat. Az Öböl-válság mindenekelőtt arra világít rá, hogy szorosan egymás mellett kell létezniük; ezt viszont szinte lehetetlenné fogja tenni a kölcsönös bizalmatlanság.

Ezért javasoltam, hozunk létre egy alapítványt a kölcsönös megértés előmozdítására. Magam is részt veszek majd a munkájában, és meggyőződésem, igen lényeges lenne, hogy sok vallási és világi szervezet és személyiség is bekapcsolódjon – nyugati és iszlám államokból egyaránt.

Merem állítani, hogy a Nyugat megkísérelti elnyomni az iszlámot, uralkodni kíván rajta. Megítélésem szerint minden rossznak ez a gyökere.

Egy hatalmi viszony természetesen létezik. Hiszen a tárgyalásokat nem az egyenjogúság alapján folytatják. Ahol a pénz van, ott vannak a fegyverek is, és ezzel a gyakorlata nyomasztó valósággal a világnak szembe kell néznie.

Ezért az a meggyőződésem, hogy egy ilyen alapítvány létrehozása nemcsak konstruktív, hanem abszolút szükséges lépés. A Korán azt mondja, ha te tessel egy

zése; s a „kihívásokra” olyan embereknek kell meg felelniük, akik nem számítottak rá.

Az egyik mozgalom állandósítani akarja a szegény és harcias arab államok ellentétét a gazdag, de katonailag kiszolgáltatott szomszédos országokkal szemben (egyedül Jordánia dicsekedhet azzal, hogy egyszerre szegény is és kiszolgáltatott is). Itt az „iszlám igazság” és „a szentségek védelme a tohadó Nyugat gyalázkodásaival szemben” olcsó ideológiája ugyanolyan túlvilági erő köré gyűjti az embereket, mint nem olyan régen nálunk a Szovjetunióban az ál-

talános egyenlőségért folytatott internacionalista osztályharc sztalin demagógiája, Németországban pedig a Harmadik Birodalom náciizmusa.

A másik mozgalom a szó tágabb értelmében véve nyugatellenes. Az arabok tudatában mind inkább hozzátartozik a Nyugathoz a Szovjetunió is. Még ha zárójelbe tesszük is a palesztin–izraeli konfliktust (Hegyi Karabahunk pontos analógiáját nagyobb méretekben), a muzulmán lakosság – az a nép, melynek érdekeire úgy szerettek nálunk esküdni az elmúlt években – paradox következtetést von

lépést felém, akkor én tíz lépéssel megyek elébed, ha te lépésben jössz felém, én futva közelítek hozzád. Számomra mindenképpen ez az iszlám legfontosabb mondanivalója.

Mi Istent Rahmannak és Rahimnak: a jótévőnek és a megbocsátónak nevezzük. De maga a könyv – akadály. Mégis az az Ön szándéka, hogy hidat verjen, legfőképpen az „Iszlám kérdések nagy-britanniai akcióbizottságához”?

Sajnos nem sikerült párbeszédet kezdenem olyan csoportosulásokkal, amilyen az említett akcióbizottság. Én mindenkor készen állnék rá. De az akcióbizottság a könyv teljes megsemmisítéséhez ragaszkodik. A tény azonban tény marad: ez a könyv létezik. Nem vonható vissza. Sokan megvásárolták. Az időt nem lehet visszafordítani.

E könyv csak akkor fog eltűnni, ha megszűnik majd a könyvről folytatott vita is. De a könyvvel keresett pénzt hajlandó vagyok emberbaráti célokra felajánlani. Minden javaslatot szívesen fogadok.

Helyzetének voltak előnyös oldalai is. Az angol társadalom ma már többet tud a nagy-britanniai mohamedánokról. Talán éppen itt nyílna lehetőség a tatóngó szakadék áthidalására?

Ha sikerülne leküzdeni a velem kapcsolatos válságot, úgy ennek bizonyára igen pozitív hatása lenne a mohamedánok helyzetére ebben az országban, kiváltképpen az Öböl-válság fényében. Emlékezzék csak, milyen sors jutott osztályrészül a japánoknak az Egyesült Államokban a második világháború idején, vagy mi történt azokkal, akiknek német nevük volt. Igen ellenségesen kezelték őket, sőt a japánokat még internálták is. Ez most megismétlődhetne. Mindenkinek, aki ezt megakadályozhatja, segítenie kell.

Mi a véleménye az Öböl körül kialakult helyzetről?

Van itt egy súlyos történelmi probléma. Szaúd-Arábiában van ugyanis Mekka és Medina. Sok mohamedán – függetlenül attól, miként gondolkodik az Öböl-konfliktusról – elviselhetetlennek érzi még a gondolatot is, hogy nyugati katonai egységek hosszabb ideig e két város közelében állomásozzanak. Attól félnék, hogy szétrombolják majd a szent városokat. Egy mohamedán számára ezért a konfliktus többet jelent pusztán katonai összecsapásnál.

Az Ön regényének stílusa posztmodern, ironikus, szatirikus, tiszteletlen, szkeptikus. Hogyan tudja összhangba hozni írói fejlődését vallási fejlődésével?

Nem látok ebben nehézséget. Először is, sohasem állítottam, hogy posztmodern író lennék. S az iszlám irodalomban rengeteg a szatíra, a tiszteletlen írásmű, rengeteg benne a fantasztikus elem és gonoszkodás. Elég, ha elolvassuk akár az *Ezeregyéjszakát*. Azt hiszem, ez a könyv minden másnál nagyobb hatással volt rám. Ne

feledjük, hogy a Nyugat úgynevezett „mágikus realizmusa”, amelyet ezt megelőzően „szürrealizmus”-nak neveztek, a fantasztikus történetekből és mesékből ered. Ezt az írástechnikát elsősorban az arabok hozták magukkal, amikor betelepültek Spanyolországba, s ezzel olyan tradíciót honosítottak meg, amely kiváltképpen Spanyolországban tudott gyökeret verni.

Ha García Márquez a spanyol irodalmat tekinti példaképének, akkor bizonyos mértékig olyan hagyományt követ, amely az arab tradícióba nyúl vissza. Vagy vegyük Cervantest. A *Don Quijotéban* a narrátor nem véletlenül arab. A nyugati irodalomnak nagy része, amellyel azonosítom magam, Cervantes hatására született.

Én inkább a vallási értelemben vett hitről beszélek. A hitetlenség, a székepszis korában élünk. Az iszlám teljesen egyértelmű ezekben a kérdésekben.

Igy igaz. Ám egy regénynek nem kell polemizálnia. Az a regény, amely okítani akar, többnyire rossz regény. Az írónak a társadalmon belüli konfliktusokat és áramlatokat kell ábrázolnia. Ma a hívők és a nem hívők, a kételkedők közötti feszültségeket éljük át. Valószínűleg valamennyiünkben többé-kevésbé megvan ez a feszültség.

Végezetül még egyszer megkérdem: mit tanult az iszlámról?

Ön *Az iszlám felfedezése* című könyvében az „andalúziai szindrómáról” írt. Engem már 18 éves koromban lenyűgözött Spanyolország mór kultúrája. Két kultúra alakult ki, de a különös az, hogy kölcsönösen gazdagították egymást, és végül egyetlen kultúrává váltak.

Az iszlám itt érte el kulturális csúcsteljesítményét, és hihetetlen gazdagsággal bontakozott ki. Azt, ami ezután következett, keresztény fundamentalizmusnak nevezhetnénk, amely szétrombolta ezt a fejlődést. Nemcsak a mohamedánokat üzték ki Spanyolországból, hanem a zsidókat is. Örökre végeszakadt az egyesülés korszakának, kulturális pluralizmus többé nem volt lehetséges. Azt hiszem, a sztereotíp elképzelések ebből a korból fakadnak. Ebből le kellene vonnunk a tanulságot.

Rám ugyanolyan nagy hatással volt a cordobai mecset, mint Önre. Emlékszem, milyen parányinak tűnt mellette a székesegyház. Emlékszem arra a pillanatra, amikor először pillantottam meg a granadai Alhambrát. Magamban is érzem az ebben az építményben érvényre jutó kultúrákat. Az arabok Spanyolországa azt szemlélteti számomra, mit érhetünk el, ha ez a két kultúra együttműködik. Ezzel foglalkoztam a legutóbbi három évben. Talán a következő könyvem választ adhat a kérdésre.

FORDÍTOTTA FÉLIX PÁL

le a libanoni polgárháborúból, a nyugati és szovjet szállítók által támogatott iráni–iraki mészárlásból, a szovjet agresszióból és rá következő afgán polgárháborúból és végül a Nyugat, illetve a világ nagy részének reakciójából Kuvait iraki megszállására, amely több ezer ember túszejtésével járt együtt.

Jobban megértjük a szovjet muzulmánok hangulatát – vagy ha ez a terminológia inkább tetszik – jobban megértjük a veszély forrását, ha megismertük a fenti következtést.

Figyeljünk oda az „egyszerű arabok” – nem a politikusok vagy olajmágnások, hanem a koldusszegény milliók – érveire, akiket hidegen hagy Kuvait függetlensége és területi egysége, azé a Kuvaité, amely tegnap még dagadó pénzeszsák és a róla író szovjet újság-írók lelkesedésének tárgya volt. „Kuvait fölött felhőlen az ég” – írták róla az *Ogonyok* 1990. augusztus 4-i számában; s még egy idézet: „Kuvaitban is vannak problé-

mák, de a mondás szerint: ha az ő gondjuk a miénk lehetne”.

Kicsoda Szaddám Huszein a Nyugat és a Szovjetunió számára? Egyre veszélyesebb, túl veszélyessé vált partner, akit tartós háborúra biztattak Irán, az akkor legveszélyesebbnek tűnő iszlám sárkány ellen. A szovjet politikusok ne tudták volna, hogy Huszein támogatja és kiképzti a palesztin terroristákat (azok kivételével, akiket szovjet és más szocialista „zárt intézményekben” képeztek ki), hogy Iránhoz hasonlóan rendszeresen szed túszoikat és hogy szítja a libanoni háború tűzét? Nagyon is jól tudták. Titokban örültek, mikor Izrael lebombázta Irak legfontosabb katonai objektumát, de nem szüntették meg a hatalmas katonai szállításokat. Így tettek a Szaddám Huszein embertelen rendszeréről most teli torokból harsogó nyugati országok is.

Ez a rendszer embertelen volt azelőtt is.

Csak hogy embertelensége a saját népe, a szomszédos Irán vagy a kurdok ellen irányult, most pedig közvetve az európaiak ellen is, akik Kuvaitban és Bagdadban rekedtek, vagy benzint vesznek Kölnben és Detroitban. Az egész nyugati morál – mondják az iszlám világban – úgy, ahogy van, csak az anyagiakkal törődik. A Nyugattal nem lehet kijönni, mőresre kell tanítani őket a muzulmán Kelet büntetlen megalázásáért.

Ez a gondolat a „szegények politikai hírmondójától” jóval meggyőzőbben hangzik, mint a nemzetközi jogok védelmére hivatkozó amerikai beavatkozás bármely igazolása. Már a nyugati közvélemény sem egységes az amerikaiak és az angolok közel keleti politikáját illetően, és ez az ellentét az idők során csak erősödni fog.

A gyapotért és a szovjet feudális államiságért cserébe betegségeket, munkanélküliséget kaptunk, kiszipolyozott földet – itt már nem lehet újjáéleszteni a régi kerteket –, kiürült, kérges szíveket. Nem kéne egyszer felhasználni mindent a keserűséget? – fogják feltenni (ahogy már fel is tették) Moszkvának a kérdést a közép-ázsiai és a Kaukázuson túli fundamentalisták.

Mit lehet erre felelni? Adhatjuk azt a fundamentalista választ, amit terrornak hívnak: ez még alacsonyabb szintre tereli az eseményeket. Hadiállapot esetén, amelyet olyan hadsereg tart fenn, mint amilyen a miénk, a bandita alakulatok gyorsan fegyverhez jutnak, és helyzetük olyannyira megerősödik, hogy azt a hivatalos elismerésnek is követnie kell „népi rendőrség” vagy „parlamenti gárda” néven, még ha a lakosság számára ez különféle gyönyörökkel jár is együtt.

A „fundamentalista” régiókban való hosszas jelenlét másik következménye: a hadsereg felbomlik és terrorista oltóanyagot fecskendez az országba. A hadsereg 1990 januári brutális támadása Bakuban – amely hű tükre volt az azerbajdzsán csőcselék brutalitásának az örmény kisebbséggel szemben – csak arról tanúskodik, hogy a fundamentalista hozzáállás a szociális problémák megoldásához ugyanaz a különböző értékrendszerek számára, és vagy ki kell törni a keretei

közül, és eljutni egy valóban „új gondolkodáshoz”, vagy abba kell hagyni a panaszkodást az „iszlám veszélyről”.

Am az az átkozott párbeszéd sehogysém akar elkezdődni. Sok oka van ennek; a leglényegesebbekről már esett szó. Különösen nehezíti a dolgot, hogy a totalitarizmus évtizedei alatt erősen megnyomorított szovjet értelmiség nincs rá felkészülve, de valamiért azt hiszi, hogy az ítéletmondás jogán túl ítéletvégrehajtási joga is van. Ez a társadalmunkban már szintén hagyományos módszerben nyilvánul meg: kollektív felelősséget kiáltanak! Kiderül, hogy ami az átlagember, a tudatlan tömeg számára norma, az sok moszkvai értelmiségi számára szintén az.

Összefutottam az utcán egy igencsak rafinált kiadói emberrel, aki, miután megtudta, hogy megjelenik egy számomra fontos munkám (sok éve vagyunk baráti viszonyban egymással), teljesen komolyan, filozofikus mélabúval a hangjában megjegyezte: „Bár mindegyikötök könyveket írنا inkább, mintsem hogy máshitűeket gyilkoljon.”

A szovjet gondolkodás ilyen állapotát értelmiségi körökben sötét, funkcionális tudatlanság is súlyosbítja. Nem akarom azt mondani ezzel, hogy sokkal rosszabb a helyzet, mint azelőtt, de mindenképpen jellemző, hogy a század elejéhez képest az orientalisztika – mint a humán tudományok tekintélyes, nagy hatású ága – olyan mélyre csúszott, hogy egy politikai újságíró könnyedén kiadhatja magát szakértőnek, míg a világhírű tudós, aki bármely akadémia hírnevét öregbíthetné, az irodalmárok szakszervezeti bizottságában tengeti életét, közben észrevétlenül jelennek meg kis példányszámú könyvei, és nemcsak tudományos fokozatokat és rangot nem kap, de tanítványai sincsenek. Felnőtt emberek, a humán tudományok „kandidátusai” meg vannak róla győződve, hogy „az iszlám törvények szerint hősnek számít, aki megölt egy máshitűt”, vagy hogy „az iszlámban a nő nem számít embernek”, a nemi erőszak pedig „a muzulmánok nemzeti sportja”. Igaz, az azerbajdzsán vagy a közép-ázsiai csőcselék is megtette a magát az ilyen elképzelések alátámasztására.

A baj ott van, hogy minden előzetes feltétel nélkül kelene párbeszédet kezdeni még ezzel a csőcselékkel is. Itt, akár Szaddám Huszein Irakjában, nemcsak gondolkodni kellett volna előbb – tenni is mást és másként kellett volna. De mivel az idő kerekét nem lehet visszafelé forgatni, és a lelkekbe ivódott ellenséggépet nem lehet kitörölni, a diagnózisra kell szorítkoznunk, és elhalasztjuk a beszélgetést a túlélés stratégiájáról, a mi túlélésünkéről, akik csak mámorosan sóhajtozó áldozatait vagyunk oly sok és oly hatalmas történelmi igazságtalanságnak a „kultusztól” kezdve a „pangáson” át egészen az „iszlám veszélyig”.

FORDÍTOTTA SCHILLER ERZSÉBET

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

NAGY OLGA	—	VITA AZ ERDÉLYI NÉPRAJZTUDOMÁNYRÓL
PÓR PÉTER	—	ÚJ UTÓSZAVAK NIETZSCHÉHEZ
KLANICZAY GÁBOR	—	FOUCAULT MAGYAR KIADÁSÁRÓL
SAJÓ TAMÁS	—	A VIZUÁLIS ANTROPOLÓGIÁRÓL
PETŐCZ GYÖRGY	—	GEORGE STIGLERRŐL
LITVÁN GYÖRGY	—	JOHN LUKACS SZÁZADFORDULÓJA
KÁLMÁN C. GYÖRGY	—	PETŐFI S. JÁNOS HAZAHOZATALA
HUORANSZKY FERENC	—	ISAIAH BERLINRŐL
LÁTTUK-E, HOGY JÖN?	—	VÉLEMÉNYEK A RENDSZERVÁLTÁS RÓL
KARÁDY VIKTOR	—	ZSIDÓSÁG KÖZÉP-EURÓPÁBAN

M E G J E L E N I K

1991. TAVASZ

N E G Y E D É V E N T E

Kemény István

FÉLTÉKENY KITÖRÉS

Megtalállak mindenféle családban,
hiába hullottál darabokra.
Ezúttal következetes leszek
és esztelenül követlek mindenüvé.

Megtalállak minden írmagodban.
Nekem is van már utódom,
velünk már történhet akármí,
a kettőnk dolga már kinőtt belőlünk.

Én most elszámoltam a szüzességemmel
és ráébredtem alattomos erőmre.
Sebességed többszöröse az enyémmnek
de csak akkor értik meg, hogy jártál ott, ha én

is ott termek piszkos kérdéseimmel.
Mert rád vonatkozom, a nyomodban, mindig,
és nehogy azt hidd, hogy élvezem,
én nem tudok játszani, nekem ez kényszer.

Nem fenyegetlek, ez más, de nagyon más.
Nem értem magamat. Ezt sohase hittem.
Hogy nekem is lesz ilyen számadásom.
Ott leszek, amikor kiteljesedsz!

ÁGNES KIOKTATÁSA

Kicsi, fejfájós jezsuiták
Párosával a parkon át,
Rosszallanom kell, tudom,
Hogy tele van velük a szívem,
Kicsi, fejfájós jezsuiták
Cibálják a hajadat Szívem.

Te zsidó vagy és elkülönülsz,
Te szabad vagy, én csak kolonusz,
Nekem dolgom van, Te unatkozol,
Te nem érted, nekem mit árthat
Ha kiutárod belőlem is
A jezsuitákat, a jezsuitákat.

A jezsuitákat, a jezsuitákat,
Az okos és féktelen papokat,
Akik játszva fanatizáltak
Nálam nagyobb falatokat,
De ők most barna hajat cibálnak,
Vigyázz Szívem, a Te hajadat:

„Mert hitetlen, ámde fanatikus,
Fanatikus, ámde hitetlen.
Egy biztos tehát: fanatikus ő.
Pedig azt hitte, ez lehetetlen.”

MEGJELENT
AZ

ESÉLY

NONPROFIT
KÜLÖNSZÁMA

A tartalomból:

Hegyesi Gábor:

Integrációs modellek és
nonprofit szektor

Kuti Éva—

Marschall Miklós:

A nonprofit szektor
fogalma

Bíró András:

A civil társadalom
felé

*(Az Autonómia
Alapítványról)*

TEKA

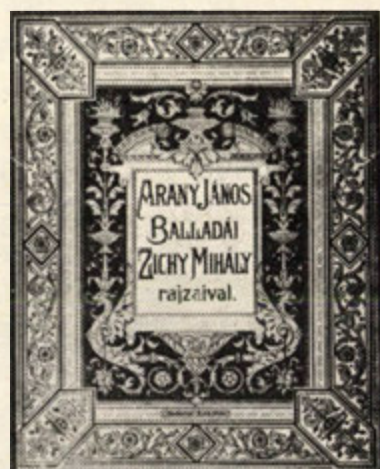
ARANY
JÁNOS

BALLADÁI

ZICHY

MIHÁLY

RAJZAIVAL

IV. RÉSZ

A faksimile kiadás negyedik,
záró albumában hat újabb
Arany-ballada szerepel — *Árva
fiú, Rozgonyiné, Vörös Rébék,
Szibinyáni Jank, Tengeri hántás,
Egri leány* — Zichy Mihály
kézírásában és rajzaival.

Perspektíva. Semmiség

MÁRTON LÁSZLÓ

Az alábbiakban egy álomról kell beszélnem, egy álomról, amelyet nekem kellett volna megálmodnom. Csak hogy a valóságban egyetlen álomra sem emlékszem, ezért azt kell hinnem, soha nem is voltak álmaim; vagy ha mégiscsak voltak, alighogy alaktalanul kiemelkedtek az alvó tudatból, nyomban és nyomtalanul visszasüllyedtek eredetükbe, anélkül, hogy bármit megmutattak vagy összekötöttek volna; ezért azt kell hinnem, hogy esztendőim, az álmokat kivéve magukból, álomtalanul, már-már élettelenül peregetek.

És ez fájdalmas dolog volt, ha próbálkozásnak és várakozásnak érződött is a fájdalom: tudni, hogy megvannak az álmok, ahogyan az éjszakák is megvannak valahol, s hogy az álmokat rajtam kívül nem álmodhatja meg senki más; tudni, hogy minden éjszaka magával visz egy-egy álmot, amely aztán soha többé nem léphet elő a semmiből, s hogy hiába minden várakozás és próbálkozás, hiába szemhéjam belső oldalának végtelen kiterjedése, hiába kergetőzik az esti fényektől megvilágított mennyezeten a lombok árnyéka önmagával, hiába susterog a párna, valahányszor hozzádörzsölődik a fülem, egy négytagú szót, mindig ugyanazt, mindig azt, hogy *álarcosan*, ígérvé, hogy álarcosan közeledik az álom; hiába képzelem magam elé széles, fehér álarcát, fekete szakállát, világító köpenyét, hiába gondolom el, hogy uraságnak fogom szólítani, s hogy megkínálok azzal a román konyakkal, amely egészen előkelő, soha meg nem érkező vendégeink számára volt fenntartva, s hiába hangzott viřlányoltás után, ajtócsukódás előtt (igaz, egyre ritkábban), *szép álmokat*, mindez nem használt: az álmok, akár szépek lettek volna, akár borzalmasak, elmaradtak, és ez fájdalmas volt, bár a reggeli kapkodásban elveszett a fájdalom, az esték pedig új reménnyel kecsgettettek.

Ahogy elképzeltem az álmokat, ezeket az álarcos, komoly, szótlán férfiakat, akik rejtett, alaktalan, körvonalak nélkül foszforeszkáló tömegből formálódnak emberivé, azt is elképzeltem, hogy együtt élhetnének az én életemet, az álmok és én, ha egyszer szemtől szembe láthatnánk egymást; és fájdalmas volt elgondolni, hogy ezerféleképpen élhetnének, de csak egyféleképpen élek, és ebben az életben távoliak az ígéretek, és nem sokkal közelebbiek a fenyegetések; és meg sem tudtam volna nevezni azt, ami hiányzik.

Én azonban egy álomról akarok beszélni, nem pedig az álmok hiányáról. Ezért, hogy túlléhessek a hiányon, be kell töltenem és meg kell világítanom valamivel, mégpedig egy másik hiánnyal, amely az álmok hiányának volt nappali párja. Várható és remélhető, hogy a két hiány a többi hiánnyal együtt üres és boldog hiánytalansággá fonódik össze.

Azokban az esztendőikben, amelyeken végiggördült az üveggolyó, *nem volt zene*; vagyis nagyon sokféle zene volt, szinte mindent betöltöttek a hangszerekből és hangszórókból áradó hangok, én azonban csak hangokat hallottam, zenét nem. Szeretném, ha észrevennék, sőt meghallanák, hölgyeim és uraim, hogy ezt némi sajnálkozással írom, hiszen a zenét, ellentétben az álmokkal, még csak elképzelni sem tudtam, illetve amit a zenéről képzeltem, az még az álom képzeténél is megfoghatatlanabb volt. Olyannak hittem a zenét, valószínűleg a két szó hasonló hangzása miatt, mint a mézet: sűrű, csillogó folyadékknak, amellyel be lehet vonni mindent, édességnek, amely sötétítettán kibuggyan az átlátszó tubusból, majd észrevétlenül visszahúzódik, úgy azonban, hogy megmarad emlékezete, amely talán édesebb, mint az édesség anyaga volt.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy a mézről is eléggé homályos emlékeim voltak. Azokban az években tűnt el a méz, akkoriban történt (erre minden bizonnyal Önök is emlékeznek), hogy a méhek, azóta sem tudni, miért, felhagytak a virágpor gyűjtésével, és elvadulva röpdöstek, míg csak legnagyobb részük el nem pusztult.

A sokféle hang, a susterzés, nyikorgás, pattogás, dörrenések, zúgás, zakatolás, pukkanás, pöfögés, fortyogás, csiripelés, recsegés, pendülés, csobogás és még sok efféle között voltak természetesen olyan hangok is, amelyekről tudtam, hogy zenei hangok; és persze meg tudtam különböztetni a közönséges beszédet az énekszótól vagy a hegedű hangját a trombitától, de mindez csak hang volt, és a cikcakkos barázdában tancoló tű is ugyanúgy hangokat kapart elő a fekete korongból, ahogyan a maga helyén a gyalu vagy a kala-

pács; ha pedig valakit énekelni hallottam, belémhasított a rémület és a szájalom, s nem tudtam elgondolni, ki kényszeríti rá, ki parancsolta meg neki. Az éneklést büntetésnek és kényszernek éreztem, a dalok hallottak és távoliak voltak, legfeljebb a szövegük mondott valamit: ha pedig ünnepeken elnéztem az iskolai kórus nyakkendőit és matrózbúzait, az egy ütemre nyíló-csukódó szájak sötétjét, nem a Himnuszra vagy a Szózatra, nem is a korszak valamelyik újonnan zenésített programversére kaptam föl a fejemet, amelyet a házi rend szerint ilyenkor egyébként sem volt szabad lehorgasztnom, hanem arra, hogy a kezdődő férfiaság hangja meghunyászkodik, és a lányos viháncolás hangja buzgóságot mutat; mintha nagy, ormótlan telepes állat ráérős táplálkozását figyeltem volna. Mindez olyan volt, mint a külső élet más, hiábavaló mozzanatai.

Ha most Önök azt mondják, hölgyeim és uraim, hogy ezzel a fogyatékossgal nem állok egyedül, hiszen a zene hiánya terjed, méghozzá járványosan és gyógyíthatatlanul, például Önök sem hallják a zenét, legfeljebb annyit hallanak, hogy a zene, Önöktől függetlenül és ellentétben a mézzel, még mindig megvan: ha ezt mondják, akkor kénytelen vagyok megjegyezni, nem annyira ellenvetésül, inkább kiegészítésül, hogy a zene hiánya nem fogyatékossgal, még csak nem is járványos betegség, mert az ilyesfajta csapások mégiscsak természetadta jelenségek volnának; nem, a zene hiánya nem pótolható hiány, hanem az érzeki minőségek átrendeződése. A hasonlatban a zene valamilyen illékony, ritka, hozzáférhetetlen anyag módjára viselkedik, amelynek csak bomlástermékei szállnak a levegőben. A *valóságban* özönölnek és kavarnak a hangok, mintha ők maguk is élnének, ha váratlanul születnek és enyésznek is; és a hallás, mintha külön ember volna, mintha pusztá jelenlétével verssorokba rendezné a róla szóló szavakat, befogad szavakat és hangokat egyaránt.

*Ó, hallás, te szegény! Fogd fel a távoli
hangot: nincs egyebed. Rajtad is áthatol,
s még visszhangzik az éjből,
nincsen szólnia senkihez.*

De a hangok összességét már nem tudta befogadni, még kevésbé tudta elrendezni a hallás, mert a zene, miközben továbbra is megtöltötte a hangversenytermeket és a hanglezetboltokat, egyszerre csak megváltozott; részben eltűnt, részben szembeötlőbb lett. Ahogy más korszakok növényé válnak, már-már feloldották a levegőben a követ, úgy a mi korszakunkban, amelyet éppen ezért, kissé hivalkodóan, „kicsengésnek” is neveznek, a zene megszűnt időbelinek lenni, szinte kivált, kicsapódott a levegőből, némelyek szerint egyenesen „koagulált”. Azokban az években gyakran hallottam (legtöbbször anyámtól, pedig ő minduntalan hangoztatta, mennyi mindent meghall a zenében): csak a megfagyott zene a jó zene, vagyis (ide valami mosolygós fordulat kívánkozott, hogy az állítást félig-meddig érvénytelenítse), vagyis másképp szólva zene *bona*.

A rádió tudományos rovata többször is említette, hogy a levegőben kavargó zenei hangok vonzzák, sőt össze is gyűjtik a port és a párát; és örömet hittem volna, hogy zenét látok a nyárfapelyhek özönlésében vagy a szappanbuborékok sodródásában; ám a zene „szembeszökéséről” nem volt illendő beszélni vagy kérdezősködni, mintha ez is afféle „történelmi szennyes” lett volna, vagy éppenséggel „erkölcsromboló modernkedés”. Annyi bizonyos, hogy azokban az években feltűnő sikere volt egy operának, amely a zene hatalmát hirdette, zengvén, hogy ez a hatalom az ihletett álmok hatalmából ered. Természetesen a mindannyiunk által ismert *Nebukadnezár*ra gondolok, amelynek főhőse nem a címszereplő, a szájalomra- és gúnyra méltó zsarnok, hanem Dániel, aki megnevezi, felidézi, majd értelmezi és teljesedésbe viszi az álmokat, azok pedig ítéletet énekelnek a szarvat, agyart és karmokat növesztő királyra; de hiába fürkésztem az újonnan vett messzelátóval a színpadot, füstöt és port láttam: a kiénekelt próféciákat nem fogadta be a hallás. Vagy ha kelleetlenül mégis befogadott valamit: visszahőköltek a lélek paripái, mintha őket is egy nagy, hideg árnyék nemzette volna. Talán ez a megtorpanás, ez a visszahőkölés maga volt a hiány, a zene hiánya és az álmok hiánya.

Ha egyszer valamelyik álom körvonalat öltött volna, és kilépett volna, mint vártam, szemhéjam belső oldalára, lehet, hogy nem is vettem volna észre azonnal. Lehet, hogy hátulról közelített volna hozzám, és csak akkor álmodtam volna rá (mert ráébredésről ez esetben aligha beszélhetnék), hogy ott áll mögöttem, amikor már arcomon érzem a maszk nyirkos, forró szorítását. És az álarctól könnyű leszek, mégis merev, üreges, mégis tagolatlan, akár csak az álom, aki mindvégig ott áll mögöttem, de nem láthatom, mert nem tudok hátrafordulni, csak a tarkómon érzem ütemesen kiáradó, perzselő, száraz leheletét. Kérdéseket intézek hozzá, de nem felel; folyosókon haladunk előre, anélkül, hogy megmozdítanám a lábamat, vagy akár csak érném a földet; léptek hallatszanak messziről, valaki másnak a léptei.

Ha ez az álom körvonalat öltött volna, ám ez soha, de soha nem következett be, és arcomra szorította volna maszkját, és magasba tartva, maga előtt hurcolt volna, mint lárváját a hangya, akkor ez azért történt volna, hogy én, aki hangyánál is kisebb lettem volna, megpillantsam apámat, aki ebben a soha meg nem álmodott álomban hatalmas volt, olyan hatalmas, hogy engem, aki tőle származtam, és akiben a saját lehetséges törpesége testesült meg, észre sem vett volna soha, de soha.

Az álom úgy sodort volna, mint falevelet a szél, és valóban, falevelek sodródtak előttem, én pedig sodródtam velük, egészen addig, amíg hirtelen tágasságot nem éreztem, a tér valószínűtlen kiöblösödését. Ez a kiöblösödés tette volna láthatóvá azt, amit az álom sugallatára úgyszólván tudtam volna, hogy apám nem egyszerűen és közönségesen hatalmas, hanem valósággal végeláthatatlan. Falánksága nem ismert határt: madarakat és vadakat nyelt el szőröstül-bőröstül, és azok mit sem sejtve folytatták soha meg nem szakadó, körkörös vándorlásukat, mert apám olyan tágas volt, hogy észre sem vették. Törzseit ropogtatva, koronáit zúgatva, sötétben és bejáratlanul várta végét a mindenkori napnak, csak hogy a nap nem akart véget érni: Phoebus körbejárt, mint a vadak és a madarak. Apám azonban közömbös volt, nyugodt és derűs; nem törődött az idő múlásával, nem törődött azzal, hogy esőcseppek és hullócsillagok zúdulnak rá, sem azzal, hogy a patakmedrek lassacskán összeszabdaldják fennsíkjait, sem azzal, hogy az elbujdosott folyamistenek társul szegődtek hozzá, beásták magukat a vízmosságok iszapjába, mint a varangyok, és nagyokat hallgattak rejtekeikben.

Nagylelkűen tűrte, hogy a mélységben felhalmozódjanak az ércek, és a megfeszülő körétegek a földkéreg új forradalmairól ábrándozzanak; hogy a folyók búcsúzóul teraszokat építsenek, mielőtt szokásuk szerint kilépnének az idegenbe; megengedte, hogy a messzire nyúló síkságok és a kietlen őshegységek határán, ahol szelíd képzeletté s kifinomult érzékenységgé fonódik össze a nagyerejű vadság és a megrekedő bujaság, falvak és városok üssék fel a fejüket, és éjszakánként, amelyek az én életem előtt voltak, és az én életem után lesznek megint, sűrű lidércfények sziporkázzanak odalent, és a szunnyadó házcsoportok visszfényét, ezt a renyhe, barnásvörös derengést szétszórják a közeli tájékok fölött az éjszakai felhők.

Ám ezeket az éjszakai felhőket sohasem láttam, ahogyan apámat is csak megpillantottam, egy-egy kisebb-nagyobb vagy éppen óriási részlet volt, amit észrevettem belőle, de őt magát nem láttam, és a hátam mögött fújtató álom sem tartotta fontosnak, hogy megmutassa. Tudtam, hogy apám észreveszi a dolgok változását; lehetett látni a fák, a sziklák, a fények és a vizek elrendeződésén, hogy apám figyel valamire, de sem az nem derült ki, mire irányul a figyelme, sem az, vajon figyelme közepette részt vesz-e a dolgok elrendezésében.

Ebben az elmaradt álomban sok-sok fivérem és nővérem lett volna, olyan sok és olyan sokféle alakban, hogy a testvériség és az idegenség ugyanazt jelentette volna, azt, hogy apám ugyan hatalmas, még az idő múlásánál is hatalmasabb, ámde nagyságát éppen az mutatja, hogy ami tőle származik, az kicsiny és múlandó.

Miközben pedig az álom zihálása elhalkult, majd el is hallgatott, apám fölött összetorlódtak a nappali gomolyfelhők, óvakodva körülnézettek, végigfeküdtek átlátszó lepedőjükön, alakultak, növekedtek és gömbölyödtek, egyik oldalukról a másikra fordultak, fodros gömböcskéket sarjasztottak magukból, huncut pamacsokat röptettek, simogatták és kezegették egymást; szinte hallatszott, amint puszognak és nevetgélnek odafönt. Nézni kellett őket, hogy megvannak-e még, és kérlelni kellett őket, fel ne szívódjanak egyik pillanatról a másikra, és ők némelykor kacéran szétrebbentek vagy opálos kendőikbe burkolóztak, máskor meg, mintha nem lett volna rajtuk az egész földkerekség szeme, önfeledten mutogatták szép, fehér, telt formáikat, majd hirtelen a hátukra fordultak, és akkor látszott, mennyire leburnultak, amíg tartott a délelőtt; és a délelőttel együtt elmúlt a nyári napsütés is, mindent elborított a felhők friss barnasága.

Aztán sürgés-forgás támadt a felhők háta mögött, fodrozódni kezdett az ég, jöttek új fények és új árnyékok, fiatalabbak, mégis fásultabbak az előbbieknél. Egyre tépettebb lett a lomb, egyre bágyadtabban szövögették hálójukat a pókok, és a pillangók olyan fáradtak voltak, hogy elhullajtották szárnyaikat.

Előbb-utóbb meg fog érkező az északi szél.

*Ékükből kikopott halavány ligetekre kinyargal
dermesztő Boreas, lesodorja haját a vadonnak,
sípól a fák csupasz ágai közt; gúnyos kacagással
fúj a tavakra kemény páncélt, forrásra bilincset.*

Ezalatt sok ezer madarat felfalnak az erdők, és az oltalmat kereső vadak mocorgása is elcsendesül. A felhők szétterülnek és eljegesednek, s a távoli hullámokon hánykódó hajókat nézik.

Csakugyan azt hiszed, kis bogaram, hogy azok a felhők miattad forgolódnak odafönt?

Mindez káprázat volt vagy jelkép, az álom foszforeszkáló köpenyének egyik jelképe vagy káprázata, verőfényes nyári perc, amely megengedi, hogy elgondoljuk a valószínűtlen és kietlen, hideg messzeségeket és az idő még valószínűtlenebb múlását; mert ez a perc nem volt elenyésző.

Bárcsak lehettem volna kis bogár!, nem az a fajta, amelyet gombostűre szúrnak, és amelynek ünnepélyes latin szavakból álló neve négyszer vagy hatszor hosszabb a testénél, a csápokat is beleszámítva, hanem az a fajta, akinek homloka van, és a homlokára van írva, ha valami rosszban sántikál; akinek homlokára van írva, hiába is tagadja, hogy mohával akarja betapasztani a csigaházat, harmatcseppeket akar gördíteni a hangyák útjába, pókfonalra kötött rózsaszírommal akarja becsapni a levelibékát; bárcsak lehettem volna ebben az álomban kis bogár, aki nem látja napjainak végét és rövid életének menetét.

De az álom szorítása nem engedett; s bár mintha visszafojtotta volna lélegzetét, sűrű, puha szakállá ott motozott lapockáim között, és én körbe-körbe jártam az el nem enyésző, verőfényes nyári percben. Arra mentem, amerre anyám haladt; ott lépkedtem az oldalán, híven követtem, bármerre fordult is, figyelmesen hallgattam egyhangú, de hangjából ki nem fogyó csörgedését. Olykor megengedte, hogy átgázoljak rajta vagy átugorjam, és megmutatta, hogyan lehet belekapaszkodni a napsugárba, hogyan lehet viszkozni a fűszálak udvariasságát, hajladozásukat az idegen súly alatt, majd a hirtelen lehulló, jól ismert súlytalanság fölött; és hallgattuk a déli hőségben a kabócákat, akik, mint hírlík, emberek voltak valaha, de csöndes elragadtatottságukban, amelyet a magunkéval éreztünk rokonnak, észrevétlenül elsorvadtak, ami nem büntetésként, hanem adományként volt súlyos, mert megadatott nekik, hogy ebben a soha meg nem álmodott álomban vég nélkül hirdessék: kívülről, az idő múlása felől egy istenség járja körbe a verőfényes nyári percet.

Anyám kézen fogott, és rám szólt, hogy tartsak lépést vele. Nem látta, hogy arcom helyén álarc van, s hogy nem is én lépkedek, hanem az álom, aki úgy tartja maga elé könnyű testemet, mint hosszú csontokra feszített bőrpajzsot. Nagy, fehér kövek hevertek, amerre jártunk; egyre nagyobbak, egyre laposabbak, egyre összefüggőbbek. Lábnyomok látszottak a köveken, éles körvonalú, szabályszerűen ismétlődő bemélyedések hosszú sora; nagy, párnás manesok megkövült lenyomatai. Itt járt egy párduc valamikor nagyon régen, ám ez olyan régen volt, hogy a kabócák is alig emlékeznek rá. Lám csak, a kővé vált nyomokban összegyűlt az esővíz.

Csak hogy ami a nyomokban csillogott, nem esővíz volt, hanem valami más, valamilyen olajos folyadék. Nem vehettem szemügyre, hiába kérleltem hol anyámat, hol az álmot, hogy ne siessünk annyira. Közben a kövek teljesen összeforrtak: egyenletes, fehér kőlapon jártunk, arra, amerre a nyomok vezettek.

É

n azonban egyre csak azt kérdezgettem: *hová megyünk?*, *hová megyünk?* Egyikük sem válaszolt, sem az, aki mellettem haladt, sem az, aki mögöttem. Nem is válaszolhattak volna, mert a nyomok nem vezettek sehová; egyszerre csak végük szakadt. Megálltunk és körülnéztünk, az álom engem is körbefogatott; akkor láttam, hogy nincs árnyékunk, mindhármunk árnyéka hiányzik a szemfájdítóan fehér kőlapról, amely valójában (ezt is most vettem észre) hóborította mező, és a párducnyomok a hóval együtt pillanatok alatt elolvadtak, mint a forró serpenyőben a zsír. Kibukkant a magasra nőző, hamar felmagzó pázsit harsány zöldje, s a fűben egy nagy, rózsaszín bábu hevert; lehunyt szemhéj, hosszú szempilla volt festve rá. Mégis mintha megmozdult volna, mintha valamit megpróbált volna letépní magáról; de addigra már eltakarták a lapulevelek.

És akkor elválik a kő a termékeny talajtól: szemünk láttára törnek föl a fák és a cserjék a földből, magasodnak és vastagodnak, előttük pedig ott áll Kadmos, a kővé vált vadász. Kezében öblös, régimódi, „porcelánkannának” nevezett előlöltős puska, lövésre készen, kőből; ruháját mintha cseppkövekből vagy kővé vált gyökerekből szőtték volna, kezén és arcán olyan tartós, olyan élethű a festék, hogy már-már élet pírjának hihető. Mesélik is, hogy voltaképpen él a kővé vált vadász, lopakszik előre lassan, óvatosan, észrevétlenül: évtizedekbe telik, amíg megtesz egy-egy lépést. Ám ő nem törődik az évtizedekkel és az évszázadokkal: szákmánya felé menetel, amely valamikor nagyon régen csakugyan errefelé pusztíthatott.

A kéz, amely összekulcsolódik az enyémmel, száraz és érdes, ám egyszerre csak megrándul: mutató- és középső ujjam töve lüktető sebet érint, a gyűrűsujj sebéét. A kéz nem az anyámé, hanem egy idegen asszonyé, akinek pillantásában türelmetlenség és vonzalom keveredik megértő mosollyal; mert látja tétovázásomat.

Nem jöttem volna rá, kicsoda, sem ebben az álomban, sem a *valóságban*; és tévedtem volna, ha ki mondtam volna gyanított nevét. Leoldotta nyakamról az álom szorítását, és magával ragadott, vitt, vonzott egyre messzebb az álomtól, mintha megvásárolt vagy megkapott volna tőle, mintha titkos egyezség

lett volna közte és a meg nem álmódott álom között, amely csak azért nem lépett érvénybe, mert maguk az álmok maradtak el.

Egyre messzebből, egyre hiábavalóbbnak látszott mindaz, amit az álom felmutatott; álarcomon pattogtak a felvert homokszemcsék és kavicsok.

Múlnak idők, és fénysugarak tűnnek szemeinkből;
tűnik a hang, eltűnnek az állatok, elnyelik őket
rengeteg erdők, és a madár eltűnik a fészke
öblén, hívja galamb a fiát, riadoznak a fürjek.
Hangtalan ölmet ereszt a vadász puskája csövéből,
hangtalanul szimatolnak a vizslák lent a harasztos
alján, hangtalanul setteng a sötétben a párduc.
Bár odanéz a vadász, nem látja, hogy ott a vadállat:
messzi vidéket lát, ami nincsen, fényt, ami nincsen,
távoli város tornyai látszanak alkonyi szirten.
Úszik ökörnyál párás légben, amerre a távlat
látszata lenget a szikla fölött hétrétegű fátylat.
Édesnek hihető, könnyűnek, mint pici habcsók:
rózsaszínű meredélyre kapaszkodnak fel a hágcsok,
házfödelek csillámlanak, emberkék araszolnak
utcácskák vékony fonalán, szekerek gyülekeznek.
Túldaldalt kikötő, halaványkék abrosz a tenger
gyűrött fel-szine, rajta kenyérmorzsák a dereglyék.

Ám ezt meglátni már nem az én dolgom volt, és nem is az álomé.

Galway Kinnell

AZ UTOLSÓ UTÁNI VACSORA

1

A láthatár közepéig nyúlik a sivatag
Ring a káprázat-vetítette víz, szigetei közt
Az ég felé tör. A tenger lazúros árnyat vet
Áthághatatlan partszegélye mögül az égre.
Hat lábán szitakötő lebeg a homok felett
Megemeli sárgászöld potrohát, kicsit leereszti
A szárnyát kicsit megrezegteti, és ráteríti
Szárnyának árnyékát a felkavart homokra. A partnál
Egy fürdőző gázol át árnyékán a vízben.
Megtapossa, szétrúgja: az árnyék újra összeáll.

2

A fehérre meszelt ház
Kitárja ajtaja előtt
Az ajtó keretében egy szék
Üresen vár valakit a napsütésben.

Egy korsó friss víz áll
Az ajtó mögött. A napsütésben
Várároznak a székek, és egyre kevésbé üres.
A házigazda úgy tervezi, csak átnyújtja majd a vizet, és félreáll.

3

Vörösbort isznak és csirkét esznek. A csirke
Feje a szárnya alá dugva.
Az asztal alatt a vöröshátú, vad kutya
Ropogtatja a csontokat a véres és fűrészpóros földön.

Nem tudja senki, csak a kutya és a vak
Macska, hogy ki ez a szakállas,
Szakadt férfi, aki az asztalnál fal, a szenvedéstől
Kiüresedett szemekkel, mosolytalanul,
Csak bámul a társaságra, akiknek ő a társaság,

Galway Kinnell amerikai költő 1927-ben született. 1945–46-ban a haditengerészetnél szolgált, azóta egyetemeken tanít. Kötetei 1960 óta jelennek meg.

Szájuk döbrent vigyorba húzódik,
Ő meg kikanalazza a tyúk szemét
A fedő alól, elpárologtatja a bort,

Megkocsonyásítja a napsütötte asztalt meg a kanalat,
Leöblíti a luxus-lakomát a Styx belein,
Felfal mindent, csak a kutyát és a macskát nem, nekik húscsapatokat vet oda,
A vöröshátú kutya bűnrészesként gondosan elrágja a porcogókat.

4

Mikor a házigazda csontjai is
Szétroppannak a kutya állkapcsai között,
A szakadt férfi feláll. Széttárja
Tenyerét, és így szól:
Nem azért jöttem, hogy megdöbbentsenek,
Hanem hogy elpusztítsalak titeket. A
Korsó hideg vízetek? A
Szárny utáni sóvárgásokat? A
Transzcendens utáni buja vágyatok?
Azért jöttem, hogy megmutassam,
Mily bonyolultak és egyszerűek
Vagytok, a semmi
Képeire teremtve,
A teremtőt is sárból tapasztott
Képeitekre képzelitek el,
Mint amilyen az én képem is, aminek
Széket állítottatok a napsütésbe,
És amit vízzel gúnyoltatok!
Mint színben-nem-játszó
Homokban csapkodó
Szárnyak képei,
Mikre esküsztek: ha egyszer megidéztek,
Többé nem pusztulnak el soha.

5

A tanúk hátrálnak; minden lebegni kezd a vízben;
Messze, a délibáb káprázatában ott ül a Megváltó, és suttog,
És délibábbá változik. A kutya maréknyi homokká.
A macska csak nő és nő, míg az ürbe vész.

A forró ragyogásból kiúszik az ő suttogása:
Kiküzditek magatoknak a húsból a szárnyakat; van változás.
De a sárral kontúrozott szárnyak
Semmivé lesznek hirtelen, elvételik a hús és a fény.

Ti vagytok a hús; én a feltámadás, mert én vagyok a fény.
Rátok szabtam a csúszó-mászó sötétséget,
Mitől nem szabadulhattok lenn a sárban. Lépjetek a fényre –
Leveszem rólatok a kezem. Megalkotom sírokat a sárban.

FORDÍTOTTA GIELER GYÖNGYI

POMPEJI

IRODALOM, MŰVÉSZET, BÖLCSELET

SOLYMOSI BÁLINT

A nővér

VASADI PÉTER

Palackzöld

ESTERHÁZY PÉTER

Egy május

CSUHAI ISTVÁN

Milyen az idő?

BACSÓ BÉLA

Heideggerről

Szegedi írók és tanárok 1989 nyarán POMPEJI címmel folyóiratot alapítottak a tudás és szépség jegyében. Tiszta és pontos beszédmód a POMPEJI alapítóinak célja és eszménye. Régi és új kultúra dialógusa az anarchikus disputák után: a klasszikus korok befogadható és befeljezhető, töredékes tökéletességét jelzi a POMPEJI neve.

Éjszaka

TATJANA TOLSZTAJA

Alekszej Petrovics Mamácskája reggel nagyot, hangosat ásít: rajta, előre, új reggel fröccsen be az ablakon; ragyognak a kaktuszok, libeg-lobog a függöny; becsapódott az éj birodalmának kapuja: a sárkányok, a gombák és a félelmetes törpék újra a föld alá süllyednek, diadalt ül az élet, kürtjükbe fújnak a heroldok: új nap! új nap! tüttü-rüttü-tü!

A Mamácska nagy sebesen fésüli ujjaival kopaszodó fejét, két szederjes lábát átveti az ágy magas talapatán, hadd lógjanak, s tűnődjenek rajta: hordozzák-e egész nap azt a százharmincöt kilót, amit a Mamácska élete nyolcvan éve alatt felhalmozott.

Alekszej Petrovics felnyitotta szemecskéjét; testéből lassan szivárog el az álom; feledésbe merül s elrepül a homályba az utolsó holló is; az éjszakai vendégek, összeszedve kétértelmű, áttetsző kellékeiket, félbeszakították a színjátékot a legközelebbi folytatásig. A könnyű huzat jólesően lengi körül Alekszej Petrovics tar fejbúbját, kinőtt borostája szúrja a tenyérkéjét. Nem volna-e ideje felkelni? Mamácska rendelkezik. Mamácska olyan hangos, olyan nagy, olyan terebélyes, Alekszej Petrovics pedig kicsinyke. Mamácska mindenható. Ahogy ő rendel, úgy is lesz. Ő pedig – kései gyermek, apró kis gombolyag, a természet baklövése, ocsú, szappanvég, konkoly, üres héj, amely csak elégetni való, s véletlenül keveredett egészséges társai közé, amikor a Magvető bőkezűen szórta a földre az élet telivér magvait.

Fel lehet már kelni, vagy korán van még? Ne nyafogj. Mamácska elvégzi reggeli szertartását: beletrombitál zsebkendőjébe, lába oszlopaira felhúzza az akadozó harisnyát, dagadt térde alatt felerősíti a fehér kör gumival. Hatalmas méretű mellét felszereli a tizenöt gombos vászon állványzattal: a hátsó gombolás nyilván kényelmetlen volna. Mamácska zenitjén helyet foglal az ősz vendéghaj-konty; a tiszta éjszakai pohárból megrázva magát, felrebben felfrissült fogsora. Mamácska homlokzatát rovátkás ingmell fedi, és eltakarva a hát-pántokat, a fonákot, a hátországot, a cselédlépcsőket, a vészkijáratokat, az egész fenséges épületet szoros sötétkék védőburkolat borítja. A palota felépült.

Minden jó, amit te csinálsz, Mamácska. Minden helyes.

A lakásban már felébredtek, nyüzsögni kezdtek, valamennyi Férfi és Nő beszélni kezdett. Ajtókat csapkodnak, vizet pezsgetnek, csörömpölnek a falon túl. A reggeli hajó lesiklott a sólyárról, hasítja a kék vizet, szél dagasztja a vitorlákat, a csinosan öltözött utasok nevetgélve társalognak a fedélzeten. Milyen partok várnak rájuk? Mamácska a kormánykeréknél, Mamácska a kapitányi hídon, Mamácska az árbockosárban, a tündöklő vízfodrokat nézi.

– Alekszej, felkelni! Borotválkozni, fogat mosni, fület mosni! Itt a tiszta törölköző. A fogkrém kupakját csavard vissza! A vizet enged le, ne felejtse el! És ne érij ott semmihez, hallod?

Jól van, jól van, Mamácska. Milyen helyesen beszélsz mindig. Mennyire érthető rögtön minden, hogy kitérült a látóhatár, milyen biztonságos a hajózás egy ilyen tapasztalt révkalauzzal! Kiterítve az ódon, színes térképek, pontozott piros vonallal rajzolva az útirány, minden veszély élénk színű, érthető képecskékkel megjelölve; itt egy rettentő oroslán, a másik parton orrszarvú; emitt cethal lóvell fel játék-szökőkutat, amott a legnagyobb veszedelem – a nagyszerű, halfarkú Tengeri Hajadon, sikamlós, ártó és csábító.

Alekszej Petrovics most megmosakszik, rendbe hozza magát; a Mamácska bemege ellenőrizni, nem maszatolt-e össze valamit, mert különben megint megszidják a társbérők; aztán gyerünk papizni! Mit készített mára a Mamácska? A fürdőszobába a konyhán keresztül visz az út. Az égő tűzhelyek előtt öregasszonyok morognak, mérget főznek csupraikban, szörnyű füvek gyökereit rakják beléjük, ártó tekintettel követik Alekszej Petrovicsot. Mamácska! Ne bántsanak!

Egy kicsit összefröcskölte a fürdőszoba kövét. Jaj!

A folyosón már egész tömeg: a Férfiak és a Nők távoznak, lármáznak, ellenőrzik a kulcsaikat, pénztárcájukat.

A homályos üvegű sarokajtó tárva; a küszöbön ott áll a pimasz Tengeri Hajadon, gunyoros mosollyal

rakacsint Alekszej Petrovicra, egészen hibbant; dohányt pöfékel, kitartja a Lábát, kifeszíti a hálóját – nem akarsz belekerülni, he? De a Mamácska megment, már robog, mint a lokomotív, zakatolnak piros kerekei: sípol: félre az útból!

– Szégyentelen perszóna! Félre, azt mondtam! Nem elég, hogy... még egy beteg emberbe is...

– Ha-ha-ha! – A Tengeri Hajadon nem ijed meg.

Sutty – be a szobába. Megmenekült. Fű-ü-üh! A Nők – nagyon félelmetesek. Minek vannak – nem világos, de nagyon nyugtalanítók. Elmennek az ember mellett – és úgy illatoznak... És – Lábuk van. Az utcán nagyon sokan vannak, és minden házban, abban is meg abban is, meg ebben is, minden ajtó mögött ott lapulnak, valamit csinálnak, hajladoznak, kotorásznak, markukba vihognak; valamit tudnak, de nem mondják meg Alekszej Petrovicnak. Ő most leül az asztalhoz, és a Nőkre fog gondolni. Egyszer a Mamácska magával vitte a városba, a strandra; ott sok Nő volt. Volt köztük egy olyan... hullámos hajú tündér... mint egy kiskutya... megtetszett Alekszej Petrovicnak. Közel ment hozzá, és elkezdte nézni.

– Mi az, még nem láttál ilyet? – kiáltott rá a tündér. – Sipirc innen, te ütődött!

Belépett a Mamácska egy sustorgó lábassal. Belenézett. Virsli rózsaszínű kis pipái úszkáltak benne.

Megörült. A Mamácska tesz a tányérjára, odatolja elébe, törölgeti. A kis kés kicsúszik Alekszej Petrovic ujjai közül, félrecsusszan a viaszosvászonon.

– Kézze, kézzel fogd meg a virsli!

Ó, Mamácska, vezérlő csillag! Te arany! Mindent elrendezel, bölcs vagy, kibogozol minden csomót! Az érthetetlen, beláthatatlan világ minden zugolyát, minden labirintusát ledöntöd erős kezeddal, elsöpröd a válaszfalakat – íme a sima, ledöngölt tér! Bátran tégy még egy lépést! Tovább – megint szél-ledöntötte fatörzsek.

Alekszej Petrovicnak megvan a maga külön világa – a fejében, az igazi világ. Ott minden lehetséges. Ez pedig, a külső – ostoba és helytelen. És nagyon nehéz megjegyezni, mi a jó és mi a rossz. Ezek itt meg-egyeztek, megállapodtak, megírták a rettentően bonyolult Szabályokat. Betanulták, jó az emlékezetük. Ne ki azonban nehéz az idegen Szabályok szerint élni.

A Mamácska kitöltötte a kávé. A kávénak illata van. Az ember issza, s az Illat átköltözik rá. Miért nem lehet az embernek csücsöríteni a száját, belesandítani a szájába és szagolni magát? Forduljon el a Mamácska!

– Alekszej, viselkedj illedelmesen!

Reggeli után letakarították az asztalt, rátették a ragasztót, a kartonlemezt, szalvétát kötöttek Alekszej Petrovic nyakába: skatulyákat fog ragasztani. Ha száz darabot elkészít – viszik a patikába. Kapnak érte néhány kopejkát. Alekszej Petrovic nagyon szereti ezeket a dobozkákat, sajnál megválni tőlük. Lopva el akarja rejteni őket, legalább néhányat megmenteni magának, de a Mamácska éberem figyel és elveszi tőle.

Aztán idegen emberek elhordják a skatulyákat a patikából, fehér golyócskákat esznek belőlük, a dobozkákat pedig eltépik és kidobják! Egyenesen a szemégyűjtőbe hányják, a konyhai szemétdöörben is láttott ő már széttépett, meggyalázott, cigarettavégekkel tömött dobozkát! Rettentő, fekete düh önti el ilyenkor Alekszej Petrovicot, villog a szeme, fröcsög a nyála, elfeledi a szavakat, tüzes karikák ugrálnak a szeme előtt, meg tudná fojtani, darabokra tépni a tettest! De ki tehette?! Ki merte ezt csinálni?! No, gyere csak ki! Felgyűri az inge ujját: hol van?! A Mamácska kiszalad, csillapítja a felbőszült Alekszej Petrovicot, elveszi a kést, kitépi a kalapácsot görcsösen begörcsített ujjai közül. A Férfiak és a Nők olyankor félnek és csendben ülnek, szobáikba húzóda.

A nap átköltözött a másik ablakba. Alekszej Petrovic befejezte a munkát. A Mamácska elszunyókált a karosszékekben, fel-felhorkan, orcáit lotyogtatja, sípol: ps-s-s-s... Alekszej Petrovic nagy csendesen elcsen két skatulyát, és ó-óvatosan, lá-ábujjhegyen, halkán-halkán az ágyhoz oszon, és szé-ép rendesen bedugja a vánkosa alá. Éjszaka elveszi és szagolgtatja őket. Hogyan illatozik a ragasztó! Lágyan, savanykásan, tompán, mint az „F” betű.

A Mamácska felébredt, ideje sétálni menni. Le a lépcsőn, de nem liften – Alekszej Petrovicot nem szabad bezárni a liftbe: ott vergődik, vinnyog, mint a kisnyúl; miért nem értik meg – húzzák, húzzák a lábánál fogva lefelé!

A Mamácska úszik elől, hajlongva üdvözli az ismerősöket. Ma visszük el a dobozkákat: kellemetlen. Alekszej Petrovic szándékosan összegacsolja a lábát: nem akar a patikába menni.

– Alekszej, húzd be a nyelvedet!

Az alkonyi fény lehullott a magas házakon túl. Égnek az arany ablakok a tetők alatt. Ott különös emberek laknak, mások, mint mi: mint fehér galambok szállnak, balkonról balkonra röppennek. Sima, pihés a mellük, emberi az arcuk – ha egy ilyen madár leül a korlátokra, lehajtja a fejcskáját, turbékolni kezd – a szemébe nézel és elfelejted az emberi nyelvet, magad is madárhangon kezdesz fecsegni, pihés kis lábakon ugrálni kezdesz az öntöttvas rudacsán.

A szemhatár alatt, a föld alatt forogni kezdenek, mint a tányérok, az óriási kerekek, feltekerik a szörnyű nagy hajtószíjakat, a fogaskerekek lefelé húzzák a napot, a holdat meg fölfelé. A nap elfáradt, összecsuksa fehér szárnyát, nyugat felé száll, nagy bő öltözetben, int köntöse ujjával, kibocsátja a csillagokat, megáldja a kihűlt földön haladókat: a viszontlátásra, a viszontlátásra, holnap újra eljövök. A sarkon fagyaltot árulnak. Nagyon kívánja a fagyaltot! A Férfiak és a Nők – különösen a Nők – pénzt nyújtanak be a négyszögletes kis ablakon, és ropogós-fagyos kelyhecskét kapnak érte. Nevetnek; a földre dobják vagy a falra ragasztják a ragadós kerek papírokat, kinyitják a szájukat, piros nyelvükkel körülnyalják az édes, szilánkos hidegséget.

– Mamácska, fagyaltot!

– Neked nem szabad. Úgyis meghűlt a torkod.

Ha nem szabad, hát nem szabad. De nagyon, nagyon kívánja! Rettenetesen kívánja! Ha volna olyan ezüstös, csillogó pénzecskéje, mint a többieknek, a Férfiaknak és a Nőknek, vagy olyan kenyérszagú, sárgás kis papírja – azt is elfogadják a négyszögletes kis ablakban! Jaj, jaj, jaj, de kívánja, azoknak mind lehet, azoknak mind adnak!

– Alekszej! Ne forgasd a fejedet!

A Mamácska jobban tudja. A Mamácskára hallgatok. Csak ő tudja a biztos utat a világ rengetegében. De ha elfordulna a Mamácska... Puskin tér.

– Mamácska, Puskin író volt?

– Író.

– Én is író leszek.

– Okvetlenül az leszel. Ha akarod, az is leszel.

Miért is ne? Csak akarnia kell és az lesz. Fog egy papírt, ceruzát, és író lesz. Kész, elhatározta! Író lesz. Ez nagyszerű.

Esténkint a Mamácska leül az öblös karosszékbe, leereszti orrára a szemüvegét és tömör hangon olvasni kezd:

*Felhő felhőt gyúrva jajgat,
Szélörvény és hóvihar...
Hang üvölt fel – mintha farkas!
Hang sír, tán gyermeki jaj?*

Ez szörnyen tetszik Alekszej Petrovicznak! Sárga fogait felfedve, harsányan nevet, örvendezik, dobol a lábával.

*Hang üvölt fel – mintha farkas!
Hang sír, tán gyermeki jaj?**

Így mennek a szavak végig, aztán visszafordulnak, újra mennek, s megint visszafordulnak.

*Felhő felhő tgyurvaj ajgat,
szélör vényés hóvi har!
Hangü völtfel, minthaf arkas,
hangsír, tángyer meki jaj?*

Nagyszerű! Így üvölt fel: hu-u-u-u!

– Csöndesen, csöndesen, Alekszej, csillapulj!

Az ég teliszórva csillagokkal, Ismerősei Alekszej Petrovicznak: ragyogó, apró gyöngyszemek, maguktól függenek a fekete semmiben. Amikor Alekszej Petrovic az ágyában fekszik és el akar aludni, a lába magától kezd nőni lefelé, lefelé, a feje meg fölfelé, fölfelé, a fekete kupoláig, egyre följebb, és imbolyog, mint a fa koronája viharban, a csillagok pedig, mint a homok, karcolják a koponyáját. A másik Alekszej Petrovic

* Puskin: *Téli este* (Szabó Lőrinc fordítása).

pedig, ott belül, egyre csak kuporodik össze, kuporodik, zsugorodik, eltűnik egy mákszemben, egy tű hegyében, egy kis mikrobában, a semmiben, s ha meg nem állítják, teljesen belevész.

De a külső, gigantikus Alekszej Petrovics árbocfenyőként ring, nő, kopasz fejebűbja az éjszakai égkupolán sercen, nem engedi a kicsit elérni addig a pontig, és ez a két Alekszej Petrovics – ugyanaz a személy. És ez érthető, ez helyes.

Otthon a Mamácska levetkőzik, lerombolja nappali épületét, fölveszi a vörös pongyoláját, egyszerűbb lesz, melegebb, érthetőbb. Alekszej Petrovics a Mamácska karjába kívánczik! Micsoda ostobaság! A Mamácska kimegy a konyhába. Valahogy sokáig marad távol. Alekszej Petrovics ellenőrizte, helyükön vannak-e a skatulyák, megszaglászta a ragasztót, aztán megkockáztatta – és kiment a folyosóra. A sarokajtó, amelyen túl éjszakánként a Tengeri Hajadon vendégei vihognak, résnyre nyitva. Látni a fehér ágyat. Hol lehet a Mamácska? Talán ott bent? Alekszej Petrovics óvatosan bekandikál a résen. Senki. Talán a szekrény mögé bújt a Mamácska? Belépjen? Üres a szoba. A Tengeri Hajadon asztalán felnyitott konzervdobozok, kenyér, egy félig elharapdált uborka. És még – egy sárga papír és ezüstös korongok. Pénz! Elvenni a pénzt, lerohanni a sötét lépcsőn, az utcák labirintusába, megkeresni a négyszögletes kis ablakot, ahol az édes, hideg pohárkát adják!

Alekszej Petrovics felmarkolja, csörgeti, elszór belőle, szalad, szalad, bevágja az ajtót, zajosan, szaporán lélegzik, botladozik. Az utca. Homály. Most merre? Arra? Vagy erre? Mi van a markában? Pénz! Más pénze! A pénz átfénylik szőrös öklén. Jobb, ha zsebre dugja a kezét! Hiába, akkor is átragyog. Más pénze! Elvette a más pénzt! A járókelők megfordulnak utána, odasúgják egymásnak: „Elvette a más pénzt!” Az emberek odatapadnak az ablakokhoz, lökdösik egymást: hadd látom én is! Hol van? Ott ni! Pénz van nála! Á-á, szóval te vetted el?! Alekszej Petrovics rohan a sötétben. Csirr-csörr, csirr-csörr – csörögnek a pénzdarabok a zsebében. Az egész város kitódult az utcára. Kicsapódnak a zsalugáterek. Minden ablakból kezek nyúlnak ki, szemek villognak, hosszú, vörös nyelvek öltődnek feléje: „Elvette más pénzt!” Eresszék rá a kutyákat! Bőgnék a tűzoltóautók, letekerőznek az öntözőcsövek; hol van? Ott ni! Utána! Alekszej Petrovics eszt veszve rohan. Elszórni a pénzt, lenyúzni a kezéről, el, el, így ni, így! Lábbal! Lábbal! Szt-ta-pos-ni! Úgy... Kész... Már nem lélegeznek. Elhallgattak. Kialudtak. Megtörli az arcát. Így. Most hová? Éjszaka. Szagok. Hol a Mamácska? Éjszaka. A kapualjakban fekete farkákban farkasok ólálkodnak: várnak. Háttal megyek előre, becsapom őket. Jól van. Fülledt meleg. Kigombolkozom. Mindent kigombolok. Jó. És most? Mellettem Nők mennek el. Lábak. Megfordulok. Kiprüsszen belőlük a nevetés. Vagy úgy?! Micsoda-a-a?! Engem?! Én farkas vagyok! Háttal megyek előre!!! Ahá, megijedtetek? Mindjárt utolérlek benneteket, rátok vetem magam, majd meglátjuk, miféle Lábatok van nektek! Rájuk vetem magam. Kiáltozás. Á-á-á-á! Ütés. Ne üsetek! Ütés. A Férfiaknak Dohány szaguk van, a gyomromat ütik, a számat. Ne-e! Köpj rá, hagyd, hiszen látod... Gyerünk.

Alekszej Petrovics nekidől egy vízcsapnak, feketét köp, szűköl. Kicsi vagy, egészen kicsi, magányos, eltévedtél az utcán, tévedésből jöttél erre a világra! Eredj innen, nem neked való! Alekszej Petrovics hangoz, ugató sírásban tör ki, megnyomorított arcát a csillagok felé emeli.

Mamácska, Mamácska, hol vagy? Mamácska, fekete az út, elnémultak a hangok, holt mocsárba vezetnek az ösvények! Mamácska, nézd, sír, meghal a gyermeked, egyetlen, gyönyörűséges, rég várt, megszenvedett fiad!

A Mamácska szalad, a Mamácska liheg, karját nyújtogatja, kiált, megragadja, melléhez szorítja, tapogatja, csókolja. A Mamácska zokog – megtaláltam, megtaláltam!

A Mamácska kantárszáron vezeti Alekszej Petrovicsot a meleg vacokba, a puha fészekbe, fehér szárnyai alá.

Megmosva dagadt arca. Alekszej Petrovics, szalvétával a nyakában, fel-felhüppög az asztalnál.

– Kérsz tojáskát? Lágyan, egészen hígan.

Alekszej Petrovics bólint: igen, kér. Tiktakkol az inga. Nyugalom. Jójú a meleg tej, lágy, mint az „N” betű. Valami feldereng a fejében. Igaz! Hiszen ő azt akarta, hogy...

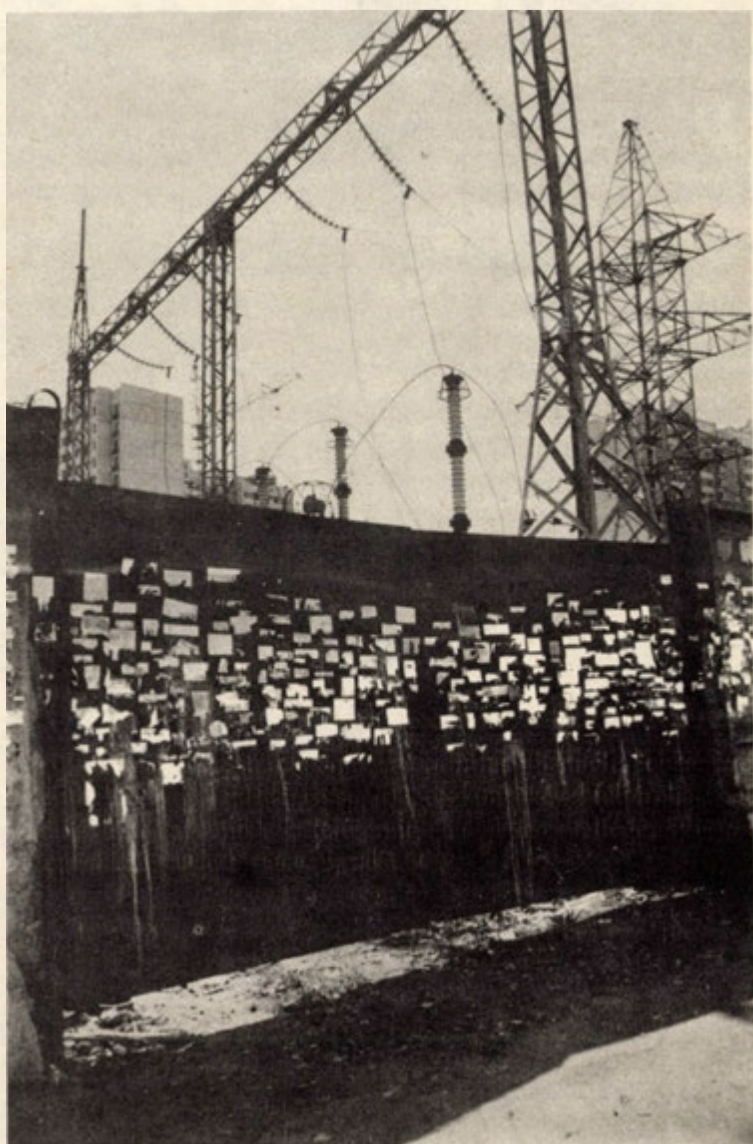
– Mamácska, adj papírt és ceruzát! Gyorsan! Író leszek!

– Uramisten! Szegénykém! Hogyan lehetnél te... No, ne sírj, nyugodj meg, adok; várj, előbb ki kell fűjni az orrod.

Fehér papír, hegyes ceruza. Gyorsan, gyorsan, amíg el nem felejt! Hiszen ő mindent tud, megértette a világot, megértette a Szabályokat, felmérte az események titkos összefüggését, felfogta a szétválasztott dol-

gok milliónyi darabkája összekapcsolódásának törvényeit! Mintha villámfény lobbant volna Alekszej Petrovics agyában! Fészkelődik, morog, megragadja a papírlapot, könyökével félretolja a poharakat, s maga is elbámulva boldog megújulásán, nagy betűkkel, sietősen írja a csak most felfedezett igazságot: „Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka. Éjszaka.”

FORDÍTOTTA RAB ZSUZSA

Makra Vilmos

ORGANO DI STALIN

Akkor is ilyen ónszürke eső dobolt a smolenski dombokon. Az egész gané vetőosztály övig sarasan, vérhólyagosra főtt lábbal, szurokcsizmák jeges borogatásában tetvészkedett. A tőppedő hó csendes pokollá lassított mindent. Vízvezető árkokat ástunk a Studebakerek és a sátrak közé, szitkozódva és türelmetlenül. Pihentünk. Gyermeteg agyvelejű tudósítók lézengtek sajtólégyként, cövekekbe botolva és újfent neki repülve a lehetetlennek, ami mögött a lényeket hitték. Látni akartak mindent a nagy-nagy passióból. Volt dohányunk és vodkánk, de nem ettünk a napokig tartó menet óta kását sem. És alig volt lőszerünk. A figyelőpontokon teát főztek, száraz koszlott fenyőgallyból, kényszerképzetnek tűnt, hogy a főhadiszállás totojgatott tűzértartalékához tartozunk. Feltöltésre hátra vonva. Nyílt vonal. Hogy vártuk ezt! Hideglelős tavaszi dombtetők, feneketlen kátyúkban csúszkáló Russo Fordok, amikbe még hátramenetet sem raktak. Beázó sátrak nyirkos szalma és sarjadó, foltokban kibukkanó vetés barázdabillegető fekete-fehér nyilaival. Ahányszor hallom ezt az undorító dalt, ezt a gyönyörű ocsmányságot, mindig dombtetők; varjak, szajkók, horhosok – aknavető zavarótűztől tébolyult ligetek – sírhatnékam támad. Tépünk előre, összecúsúszva és lefejtve, kötve személyes időnkhez a megcsúfolt földön. Egyetlen időnkhez, ami fölparázslík és elnémul, mindörökké zárva marad. Fáknak mondjuk el, tócsáknak mondjuk el az oszthatatlan hatalmas mondatot, ami túlnő minket és amire senki nem kíváncsi. Tűzelőállást foglalunk, berendezkedünk másfél napra, és futunk bögő motorral gyalogságunk sarkára lépve, hogy láthassuk a nyomorult harcfelderítő zászlóaljnak tömeges esküvőjét halál Őnagyságával. Nászindulót játszunk hozzá. Kotta- és karmestercsere so-sincs, néha gödrökből, fakeretekből is indítunk rakétákat. Kerékkel manőverezünk, nem röppályával. Lőszerhiány, Mendelssohn-gyászinduló és tűztánc. Most is esik az eső, beázik gálafekete cipőm, Upmann szívek, rossz dobozos sörrel itatsz, nem bejegyzett márkájú német lemezjátszódra szivarhamu hull, hülyéskedsz velem, Edelweiß harisnyanadrágot viselsz... a lógó lengőtekercsen keresztül szétárad ez a bornírt dal, és mezei virággal hajigál bennünket a minski árvaház. A toprongyos túlélők, hóléfészemeik csillognak a romvárosbarna arcokban és robognak a füstölgő szélben. Megöllek és leválok puha testedről, megbocsátó kézlegyintéssel: a túlhordott orosz arisztokrata megkésített gesztusa – lányok sivalkodnak avas, érdemdús keblünkre lötytyintve langyos teáik. Szememen barnás-vörös láng fut át, rőt narancssárga villogás, könny út át zárt szemhéjamon, öledbe fúrva forró fejem. A halálban való túlélés erőszakos ösztöne. Megnyílnak varrataim, az ember, aki fölfalja önmagát, tépi és fosztja bőröd, szétszórva a verejét-, pernye- és Palmolive-szagú rongyokat, szükségtelen ruhád. Klosterfrau – hm. Mert nem hazugság volt, hanem azonosság. Rég tudtuk, hogy nem vár senki ránk, mert meghaltak vagy elestek mind. Csak az idéetlen szél nyöszörög a folyóparton, nem zeng, csak zörgeti egy hadihíd vagy ponton roncsait. Mennünk kell koszos alsóneműben, gyomvert, elvadult rozsmezők mellett, kifelé a visszahúzó többszörös végtelenből, kiégett falvak, kifosztott templomok üszögjén, Mussorgski dalokat dönögve, fekete pátoszban. A folyókon, a boldogtalan hős városokon, a háború véres népmeséinek sárkányfogain túl. Nem a csekkisták emlékművét

láttuk, hanem a gyerekfejnyi acélgolyókon forgó vetőszínt meg a döbbenetes fényt, amit sem a lehajtott lemez, sem az esőfelhők nem bírtak eltakarni. És láttuk a tűzben álmaink asszonyát, aki fekete teát tölt az ezüstveretes pohárba, és lenvászon hálóingje fehér. Kéz porlik a gárdaaknavetők ezrednaplóján, a nyírfát fejsze falja föl, kilobbannak a petróleumgázlámpák. Nekünk kenyér és lőszer helyett írtak egy dalt, ami a legszebb katonadal talán, amit valaha írtak – mert a hit, fájdalom fia – mindig kibírhatatlan fényben születik, tűzben és nagyon távol mindattól, ami miénk lehetett.

IT'S A LONG WAY TO ROME

A Gabési-öbölben elaludt a fön és vöröslő szemhéjjal hunyorogtak a csillagok. A mindenki holtfáradt órán Winston dévaj palackorrú delphinre emlékeztetett – leszökött a partra fürödni – hosszakat úszott fővenytől-aknazárig. A Gabbiano történelem előtti madárként billegett rézsút – még horgonyán – de belepte már a moszat és füstszürke hasát híg kávébarnára marta a só. Reggia Aeronautica Italiana. Hány embert viszek át, hány embert visz el a Husky? Mindegy. Pantalleria néhány mérföld, Bristol Buckinghamgel mindössze háromnegyed óra. A Máltai-átjáró kulcsa, magas emészthetetlenül sziklás partokkal – mennyit zavart minket repülőtere – volt idő, amikor itt sárgállott törővégtől-törővéig az egész tengely. A Balkán mennyivel kellemesebb volna, a Korinthosi-öböl, ott még a hullafoltok is mirthus illatúak. Nem adnak vért a yankeek, Krétáról jobb, egyszerűbb lenne. A görögök jobban várnak minket és Tito. Klasszikus brit érdekszférákért nem adunk vért, nem és nem. Nincs helye a lovagias jóvátételnek. A háború nem egy szecessziós faun becsületbeli ügye. Majd. Vasárnap elnapolva. Majd. Nos, kiadós bombázásokkal beszakítjuk a keleti part ajtaját, 5000 tonna a bejárati lépcsőre! A scholasztikus hadviselés. Aztán Gozo, a kicsi Gozo a túlterhelt és romos nagy sziget mellett. Hatalmas áttelepülő repülőteret képzeltem ide. Tranzit légibázist. 5-ös erősségű szállal érkezünk a Gelai-öbölbe, a Máltán maradtak bámulják a szabad hangzavart: szétszórt lazán hömpölygő seregélyfelhő támadja; Piano Lupót, Ponte Olivót, Santa Croce Camerinát. A Hadrianok jól vizsgáznak, életképes vitorlázók, orrukon a Rommel-asparagussal akár a fészereket is nézhetik le szállómezőnek. A Catania körüli harcoktól eltekintve ellenségünk meghitten puhának bizonyult, tűrhetően mentek a dolgok, de nyitva hagyni a Messinai-szorost ostobaság volt a javából. A flotta magánvállalkozása, a légierő magánvállalkozása, mit sem ért a rosszul és későn felismert partvédelemmel és a jól telepített légvédelemmel szemben. Malária. Nagyon jó. Minden hadműveletnek megvan a mumusa, ami a hülyeség ereketartója lesz. A távirógép fordulatszámát impotenciométer szabályozza. Röhög rajtunk a világ. A 7. ami és a 8. brit hadsereg váltólázban fetreng tábori kórházak selyemvászon lepedőin. Klórozott citromos teát vedelnek és szopogatják a keserű kinint. Jelentéktelen fantáziaszegény ostobákkal vert meg az Isten. Legalább hadműveleti tapasztalataik lennének. Sohasem sikerült meggyőzni Winstont, „Európa lágy altestje” tipikusan nagyvonalú szónoki blöff. Erőnket tapasztalatlanságra aprózva, négy nagy hadműveletet indítunk; a Baytown és Slapstick délkeletről, az Adria-oldalon a miénk, az Avalanche és a Shingle nyugatról a yankeeké. Eseményi harapófogót tudtunk volna kialakítani, ha azt a két német hadosztályt nem engedjük át Reggio di Calabriába, orruk előtt terelve teánkhoz, és partraszállásaink pótlólagos jellegét időben való koordináltságra cseréljük. Belekeveredtünk a sárba, mert a kora-ősz véget ér, és ott állunk a kőnjainkra merőleges magaslatokon: a kereszt megannyi lábtartójára húzódkodva. Rómában kegyes leszek hozzátok! De Loyolai becsületesen gyalogolt. Senki nem fog bevonulni a szent városba. Álommá őszült caesaromániás diadalmenetünk a Via Appián, a Via Casilinán. A folyóvölgyek farkasvermei! Ebben a bolond or-

ába vitt kettőskeresztje, és a latin-ravennai kereszt. Kűszöbtől-kűszöbig lassan felfeszűlünk rá. Vizes könnyű hó lep be minket. Életemben nem találkoztam Monte Cassinónál keményebb szeméremcsonttal. Az 569-es magaslat tűzérési tűztől tébolyult tölgyese, a kolostor alatti tenyérnyi elátkozott erdő. Már-már elhittük, kár volt felizgatni Giorgone Venusát. A Kísértetgerincen szétnyíló hevederek acélmegaphorái, szennyes kötszercsomók, doboz- és kannaroncsok ördögszekerét hordja a szél. Nagy hozzáértéssel mintaszerűen el-pazarolt hadianyagunk tömegéből lassan viadukt épül. Az összes utat belövik. Éjjel és nappal. Védelmük mélységben tagolt. Hegyvidéki, normális és megerősített. A kövek okozta másodlagos sérülések, elláthatatlanná vált repeszszérültjeink. Döglött dinosaurusok a harcokcsik, legalább védelmet nyújtanak. Az araszoló élet: a lengyel utászok útja. A pokoli mennybemenetel. Már nem akarok hazajutni, a hajnalok légynomása vakít. Ki hinné el? Lovasiskolák, gazdálkodás, harcok, menekülések, hátrahagyott faluk és újra csaták. Gaetano Moscát olvasom. Fájdalmasabb farokcsontot Monte Cairónál, tervezni is nehéz. Az ember konokabb a kőnél, olyanná válik és áradássá. Két mészufa sas virasztja álmunk az erdő helyén a tágas kő alatt – Szent Benedek iskolája összetört – a rondo à la Krakowiak sikerült. Madárarc ezüstben, jogom van a kőhöz, minden szégyenletes csodához, nem érdekel ha a föltámadás elmarad. Kardforgató sellők varsói páncélosok! Bíbor címerpajzsunk fehér hölgye: Mme Metaphysika. Sohsem kérdeztük miért éppen én? A Warszawska Syrenka diszciplinájától ez idegen. Archerünk odanyomta hátát a majorságnak, pásztázott-tűzelt. Irányzóm a lélegzetvételnél pihenőkben erotomán hatyúkat karcolt lovaglóostorával a homokba. Ezüstérméket kaptunk Őszentségétől, számozott Cassino keresztetket Anderstől és egyikőnk a Virtuti Militarit. Somosierránál, Madrid kapujában legiónk huszárszázada is csupán ennyit tett. Május van. A Gustav-vonalat áttörtük. Miért nem ment ez így a Radomnál? Klasszikus szervezetlenségünk, felbomló, bürokráciába fulladt, alapvetően korszerűtlen hadseregünk végóráját járta. Kevés 7TP harcokcsink volt, a takettákkal nem lehetett akciót indítani. Mi voltunk azok, de most mások vagyunk, megszereztük a tisztességes esélyt halálunkig. Winston hatalmas önszuggesztióval belovagolta, Itália előzőnlése azzal a jólismert, perverzioig pontos taktikai gesztussal fog történni, amit csak a franciák ismernek – az osztriga felnyitása – és korábban is csak nekik, vagy talán Cola di Rienzonak, a Risorgimento alatt Garibaldinak sikerült. Időt adtunk Kesselringnek. Nagyjából a képzeletbeli Róma-vonalon állunk. Nyálunkat eresztve magunk alá, érdemben felcsigáztak minket. Pihenni fogunk és temetni, tűnődhetek, hogy lehet Mantegna izomkötegeit az Appennineket összekeverni az urbinói Venussal, a Sixtina figuráit Giacomettivel. Ráadásul itt lábatlankodnak előttünk az Ariete hadosztály Semoventéi. Sikátorharcra kényszerítettek, Willyseim lökhárítójára szögvasat hegesztettem, az átrepülőzött geofonok pókhálói né az én nyakam vágják el. Az aquarellfestőknek nem ére nyük a madártávlát, a vizuális kultúra részleges hiánya. Mi van Varsóban? Hamarosan nyakamra omlik a Torre dell'Orologio. Sirálysors, buta szingularitások, kottára ömlő császáróraj, csembaló kopogásba foszló esték, otthon lobogok szemed bronztükrében. Nem túl, továbbelő vagyok, ami velünk történt, nem élhető meg. Alamogordo után a költészet is más. „Nem vagy-vagyokban gondolkozom.” Szerencsés szegény! Sorsa megkímélte járni, a sínkoronába vajú széles Poniatowski szablya fokán a kardtáncot. A reménytelenségbe hűlő szívek üszögjék. A többértelmű szerves időben, a vagy-vagy redukciókhoz, nagy térlátás, morális bátorság, lélekjelenlét kell. A lánc nem önmagába zárul, a folyamatok nem körszerűek, partot csaknem mindig ismeretlen terepen kell fognunk és villámgyorsan, mert veszteségeink irgalmatlanok lesznek. Bennünk a szabadság vírusa lappang, vélt ellentmondások tömege terhel, erre épül az elfogadhatatlan elfogadása csakúgy, mint a különvélemény joga: a liberum in veto, a hetman lovasság önpusztító virtusa. Mindez kor-

látlan hűséget feltételez az ügghöz, családias kapcsolatot a néppel. Leereszkedünk a Pó-síkságra. Valószínűtlenül selymes a levegő. Éjjelente beszéltem hozzád, hálószákomban helytadva aludtam el. Nagyon vigyáztam a forgással, ne nyomjalak, ne húzzam hajad. Nyír és juhar fényű nyár volt, a Mazuri-tavaknál, a zsilipek mögött új víz, új álomtöredék az elénk síkló tisztások édes békéjében. Könnyű selyemgeorgette ruhát viseltél, amit még anyám varrt. A mama nyitott zöld cipőjét, szattyáncsizmád helyett. Gyors sátorveréseink a hideglelős záporokban, vastag teveszőr pokrócba burkolódtunk. Hal-hallal és gombagombával – nem corned beef. Vastag öreg vodka reggel és szertelen tornánk. Kézfogóm a halállal, és a hidakat használva, csapódtam a vízbe. Koravén vagy – mondtad, cigarettáddal a kopernikusi modellt és a csillagködöket pörgetve. Koravén és kozmikus. A Kentaur-köd norwidi magánya. Féltél a faszor fától, a sárgászölden porló kámzsás csukafejektől. Vakációm vérengzése – sápadtam el. Juharcukrot desztilláltam télen, tavasztól-őszig horgásztam, vadászgattam. Borzbőr táskám, a görbe szücsütökkel és téli sapkám, gyűszű nélkül, saját munka. Most is vizes év van – sok ragadozóhal ívott – de nem lesz háború. Essence de Citronell: indiai pázsitfű kivonat, veranda-olaj szűnyog ellen. A szemünkben táncoló méhviasz lángmagot hallgattuk a királyi estéken, tücsökszónál meleg párában. Utazunk el az örök Rzymbe, annyira szeretnéd látni a korabarokk szigeteket. Vagy Diocletianushoz illyr házimuzsikát hallgatni! Dubrovnik csendesebb, Ducétlan – nyugtattalak. Nem szeretem a diktátorokat, Pilsudskit sem igazán kedveltem, de ő legalább szemérmes volt, beérte a hazafisággal. Nincsenek kicsi vagy nagy népek. Kicsi vagy nagy kultúrák. Faji eidos. Az ország van. A többi hordalék, kóros áltudomány nyelvészek és archeológusok geopolitikai bohóckodása. Látod – a pomerániai vonakodott eladni nekünk krumplit, zöltséget. Az übermenchia nevű féreg járta át, morbus teutonicusban szenved. De inkább megfázott – mosolyogtam. Mondd meg buta magyarjaidnak, akik behódoltak a Führernek – bekebelezik őket – akár minket is. Nevetséges és szánalmas ez, Zaisám, és szomorú. Igazad van, gazemberek garanciája. A népek nem akarnak háborút. Mi nem készültünk fel. A magyarok visszakapják területeiket és kész. Nincs jobb garanciájuk, nekik nincsenek működő angol–francia kapcsolataik. Mindannyian egy fiatal Közép-Európának kurizálunk és egy vén banyával kényszerülünk csókolózni. C'est un bon avertissement pour eux. Il faut prendre le mal en patience. Európa lovagja volt ennyire választékosan bölcs, Zaisa. Akivel annyi bajunk volt: I. Miklós. Szerettem ha okosan haragudtál, föltüzelt homlokod, arcod megszépült. Hol vagy, Bölény? Kísértetesdível múltunk a nyirkos vasárnapot. Menyétet lőttem. A Czartoryskiak terén fandangót jár a szél. Szaglómombomba beépült nyakad illata, ujjbegyembe vajpuha bőröd. Vadvirág csokrokat vittünk egymásnak. Hajad Vörös-tengerével takaróztam, mellednél aludtam el. Átkozott tellerminék, aknacsapdák! Ujjaim ásólapat formájú érdes körömmé váltak, hulló kézzé: elveszett belőle a simogatás. Felolvastál nekem, hibátlan gyöngyfránciasággal. Tramontana. az Alpokból lecsapó szél felkavarja Firenzét, kijátszva Savonarola lapjait. Megöregedtem, Zaisa. Utolsó lapod Podóliából, Buzulukban ért, még 41-ben. Testem tele van sebekkel. Tarkóm ráncában Iran és Tunis. Homokvörösrre cserzett a sivatag. Oxidkármin hajnali nap, kordit félgömbje a renaissance főtér fölött. Unalmas szemlék. Az uszály felszakad, lesüllyed. A partizánok megnyerik helyettünk Lombardiát. Támogatni, támogatni. Mindenkit támogatni, aki előre megy. Mi van otthon, a vörös kereszt keresőcédulák hallgatnak. Jéghideg brit logika, yankee hadianyag, szláv racionalizmus és töméntelen orosz vér. Miénk lesz a győzelem, ez egy régi, napóleoni induló. Berlinggel kéne harcolnom tovább. Hol vagy, Bölény? Új, Helcat páncélvadászokat kaptunk, nyitott tornyuk gyorsan forog, testük erős, alacsony és sima. Harcba kéne vetnem őket Küstrinnél a Warta-völgyben. Hazá kéne menni. Végre vége lesz, ha sikerül – az asszonyhoz, akire rábízhattuk szívünk ménesét – mielőtt eltűnünk a gázlókon túli éjszakában.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

John Komlos:

Az Osztrák – Magyar Monarchia mint közös piac

(AUSZTRIA – MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE
A TIZENKILENCEDIK SZÁZADBAN)

A Princeton University professzorának könyvét végre a magyar olvasó is megismerheti, németül és angolul már sokan olvasták a hazai történészek közül. A történeti statisztikai módszerekkel érvelő szerző arra keresi a választ, hogy Magyarország vagy Ausztria gazdasága "keresett-e jobban" a közös Monarchia révén. A vizsgálat eredménye maradjon

M E G L E P E T É S .

A könyv korlátozott példányszámban kapható az Állami Könyvterjesztő Vállalat nagyobb boltjaiban vagy utánvétellel megrendelhető a Kiadó címen.

Maecenas Könyvkiadó, Budapest 1365, Pf 742.

Ára: 275, – Ft

Rendkívüli 2000 EST Debrecenben

az Egyetemi Napok keretében
Április 10-én szerdán, 17 órakor a KLTE kávéházában
Fellépnek a lap szerkesztői
Előfizetési lehetőség!
Kulisszatitkok!

Naplómból

SALVADOR DALI

Nagyobb a különbség két ember, mint két különböző állatfaj között.
MICHEL DE MONTAIGNE

PROLÓGUS

A francia forradalom óta egyre terjed az a bűnös és hülyítő nézet, hogy a zseni többé-kevésbé (a műveit leszámítva) minden szempontból ugyanolyan, mint a többi halandó emberi teremtmény. Ez tévedés. És ha ez tévedés, amikor rám – napjaink legmagasabb szellemi rendjének géniuszára, az igazi modern géniuszra – vonatkoztatják, akkor még inkább az, amikor olyanokról állítják, akik, mint a szinte isteni Raffaello, magát a reneszánsz szellemét testesítették meg.

Ez a könyv be fogja bizonyítani, hogy egy géniusz mindennapi élete, az alvása, az emésztése, az önkívületei, a körme, a náthái, a vére, élete és halála lényegileg különbözik a többi emberétől. Ez az egyedülálló mű az első olyan napló, melyet egy géniusz írt. És még ennél is több: az egyedülálló géniusz – a könyv szerzője – abban a szerencsében részesülhetett, hogy feleségének mondhatja Gala géniuszt, napjaink egyedülállóan mitikus asszonyát.

Ma még persze nem fedhetek fel mindent. Lesznek üres lapjai ennek a naplónak, amelyek 1952 és 63 közötti éveim újra-titkos életéről hallgatnak. Saját kérésemre és a kiadó beleegyezésével bizonyos évek és napok ideiglenesen még az íróasztalom fiókjában maradnak. A demokratikus társadalmak még éretlenek ama egetrengő revelációk befogadására, amelyeknek kinyilatkoztatására olykor hajlamos vagyok. A publikálatlan részek majd az „Egy géniusz naplója” első sorozatának a következő nyolc kötetében fognak napvilágot látni – ha a körülmények ezt megengedik; ellenkező esetben egy második sorozatban publikálom őket, ha Európában már visszaállították a régi monarchiákat. Mindaddig, Kedves Olvasók, kérem, hogy lelegzetüket visszafojtva összpontosítsák figyelmüket mindarra, amit már most megtudhatnak az atomról, aki Dali.

Íme, az egyedülálló és súlyos – de ugyanakkor teljesen helyénvaló – érvek, amelyekből kifolyólag minden, ami ezután következik, az első szótól az utolsóig (anélkül, hogy én ezért tettem volna valamit) elkerülhetetlenül egy minden ízében zseniális mű részeit fogják alkotni, és ennek egyetlen oka, hogy ez az igaz naplója az Önök hűséges és alázatos szolgájának.

DALI

1952 MÁJUS

Hős az, aki az apai tekintély ellen fellázad és legyőzi azt.
SIGMUND FREUD

Az íráshoz most először vettem föl azt a lakkcipőmet, amit eddig huzamosabb ideig még soha nem bírtam elviselni a lábamon, mivel szörnyen szorít. Általában csak egyes előadásaim megtartása előtt veszem fel. Az a fájdalmas nyomás, amit a lámbra gyakorol, a végsőkig fokozza szónoki képességeimet. Ennek az éles és átható fájdalomnak a hatására úgy dalolok, akár egy pacsirta, vagy mint egy nápolyi kasztrált énekes (ők szintén túl szűk cipőt hordanak). A gyomortáji vágyódás, a lakkcipő okozta kínzó fájdalom arra kényszerít, hogy szavaimat megtisztult, emelkedett igazsággá formáljam, melyet a lábamat gyöttrő fájdalmas inkvizíció kényszerít ki belőlem. Tehát fölhúztam a cipőmet, és most elkezdem megírni, önsanyargatón és segítség nélkül, a teljes igazságot a szürrealista csoportból való kizárásomról. Füttyülök André Breton rágalmaira, aki képtelen megbocsátani, hogy én vagyok az utolsó és egyetlen szürrealista; de mégiscsak fontos, hogy egyszer a jövőben (a naplóm megjelenésével) kiderüljön az igazság. Hogy minderre magyarázatot adhassak, egészen a gyermekkoromig kell visszamennem. Soha nem tudtam átlagdiák maradni. Vagy teljesen taníthatatlan-

A naplórészletet a Salvador Dali: *Diary of a Genius* címmel megjelent kötetből vettük át (Pan Books, Picador, 1976).

nak és némának tűntem, vagy olyan megszállottsággal csüngtem a feladaton, olyan elszántsággal és akarat-tal vetettem magamat a tanulásba, hogy az mindenkit elképesztett. Ahogy a vágyat fölébresztették bennem, olyasmit kellett élem tenniük, ami kedvemrevaló volt. Ha egyszer az étvágyam megjött, akkor csillapíthatatlan éhség tört rám.

Az első tanárom, Don Esteban Trayter egy éven át hajtogatta nekem, hogy Isten nem létezik. Időnként hozzátette, hogy a vallás „az asszonyok dolga”. Habár még igen fiatal voltam, ez a gondolat megfogott. Rendkívül találónak véltem. Igazságát nap mint nap tapasztalhattam a családban, ahol is csak az asszonyok jártak templomba, apám nem volt hajlandó, mivel szabadgondolkodónak tartotta magát. Hogy gondolkodásának szabadságát hangsúlyozza, megnyilvánulásait egetverő istenkáromlásokkal fűszerezte. Ha valaki ezt nehezményezte, barátja, Gabriel Alamar aforizmáját idézte: „A káromkodás a katalán nyelv legszebb díszé.”

Már korábban is megpróbáltam apám tragikus életét felidézni. Szophoklész tollára kívánczok. Igazság szerint apám az az ember, akit nemcsak a legjobban tiszteltem, hanem a legtöbbet is utánoztam, de sok fájdalmat is okoztam neki. Imádkozom Istenhez, hogy őrizze meg őt, az Ő szent dicsőségében, habár biztos vagyok benne, hogy már ott is van, mivel életének utolsó három évében még hitbéli válságon ment át, amellyel kiérdemelte az utolsó áldozás megbékítését és végső bocsánatát. De gyermekkoromnak abban a szakaszában, amikor szellemem a tudásra szomjazott, csak ateista könyveket találtam apám könyvtárában. Átolvasván őket, megvizsgálva valamennyi bizonyítékukat megállapítottam, hogy Isten nem létezik. Hihetetlen türelemmel olvastam végig az enciklopédistákat, akiket ma már elviselhetetlenül unalmasnak találok; Voltaire *Filozófiai szótárának* minden lapja a jogász érvelés alaposságával (akárcsak apámé, aki jegyző volt) bizonyították Isten nemlétét.

Az első adag Nietzscheből mélyen fölka-vart. Volt mersze feketén-fehéren kijelenteni, hogy „Isten halott”! Micsoda? Még éppen hogy csak megemésztettem, hogy nincs Isten, erre most meg valaki azt állítja, hogy meghalt. Kissé elbizonytalanodtam. Számomra Zarathustra igazi hős volt, akinek lelki nagysága csodálattal töltött el, de ugyanakkor, olyan gyermeki ábrándokba hagyta magát ringatni, amiket én, Dali, már régen magam mögött hagytam. Már nincsen messze a nap, amikor fölülmúlok Zarathustrát! A könyv olvasásának második napján aztán már megvolt a véleményem Nietzsche-ről is. Nietzsche olyan pipogya fráter volt, hogy élheteretlenségében végül megőrült, pedig ezen a világon csak egy dolog számít igazán: normálisnak maradni! Ezek a reflexiók késztették elő később híressé vált szállóigém megfogalmazását: „Az egyetlen különbség köztem és egy örült között az, hogy én nem vagyok örült.” Három napig tarott, hogy bekebelezem és megemésszem Nietzsche-t. A fenséges lakoma után személyiségének egyetlen darabja maradt, amin még tovább rágódhattam: a bajsz! Ugyanezt a hatást később Lorca – Hitler bajuszától meg babonázva – úgy fogalmazta meg: „Ennek az embernek az arcában a bajusz jelenti a tragikus konstans.” De én még a bajusz tekintetében is Nietzsche fölé akartam kerekedni! Én nem ilyen elkedvetlenítő, katasztrófaszagú, wagneri füstfelhőben, pácolt bajuszt akartam. Nem! Az enyém finom, hajszálvékony, imperialisztikus, ultraracionális lesz, az égre törő, mint a vertikális miszticizmus, mint a vertikális spanyol szindikátusok!

Az igaz, hogy Nietzsche nem taszított még mélyebbre az istentagadásban, hanem bevezetett a misztikus megvilágosodást előkészítő kérdésekbe és kétségekbe, amelyek megelőzték azt a dicsőséges beteljesülést, melynek eredménye az 1951-es manifesztumom lett, de ugyanakkor a személyisége, a szőrös rendszere, és a meg nem alkuvó hozzáállása a kereszténység könnyfakasztó és sterilizáló erényeihez hozzájárultak egyrészt az antiszociális érzésem kifejlődéséhez, és a családdal való kötődésem átalakulásához. A Zarathustra olvasása után az oldalszakállamat a szám szegletéig hagytam nőni, és megnövesztettem a hajamat. Nietzsche fölébresztette bennem az Isten ideáját. De az aichetípust, amit elémtárt, hogy imádják és utánozzák, a családból való kizáráshoz vezetett. Apám kitagadott, mert túl alaposan tanulmányoztam, és követtem könyveinek ateista és anarchista tanításait – kitagadott, mert nem bírta elviselni, hogy minden tettemben felülmúltam, különösen amióta az istenkáromlásban is túltettem rajta.

Azt a négy évet, ami a családból való kizárással megelőzte, folyamatos és szertelen „lelki szubverzió” állapotában töltöttem. Számomra ez a négy év volt igazán nietzschei. Életemnek ez a szakasza teljesen megmagyarázhatatlannak tűnne, ha nem eme hangulat összefüggésében vizsgálnánk. Ez volt az az időszak, amikor Geronában börtönbe zártak, Barcelonában az egyik őszi kiállítás kizsúrízték egy festményem az obscenitása miatt, amikor Buñuellel sértegető leveleket küldtünk

jó szándékú orvosoknak és Spanyolország legkiválóbb személyiségeinek, köztük a Nobel-díjas Juan Ramón Jiméneznek. A legtöbbször ezek a demonstrációim teljesen igazságtalanok voltak, de így kívántam kinyilvánítani az „akaraterőmet”, és bebizonyítani, hogy a megbánásnak még mindig nincs hatalma fölöttem. Az én emberfölötti emberem a sors rendelése folytán egy asszony lett, az emberfölötti asszony Gala.

Amikor a szürrealisták apám házában, Cadaguésben felfedezték a festményt, amit éppen akkor fejeztem be – és amelyet Paul Éluard „A gyászos játéknak” keresztelt el –, megbotránkoztak a képet átható szkatologikus és anális elemeken. Gala különösen nagy vehemenciával adott hangot ellenvéleményének, amit akkor visszataszítóknak találtam, de azóta megtanultam becsülni. Készen álltam a szürrealista mozgalomba való belépésre. Jelmondataikat és a társalgási témáikat betéve tudtam. Megértettem, hogy a cél a gondolat spontán lefordítása mindennemű racionális, esztétikai vagy morális megfontolás mellőzésével. És most, amikor a legjobb szándékokkal telve beléptem a csoportba, máris épp úgy korlátozni akarnak, mint a családom. Gala elsőként figyelmeztetett, hogy a szürrealisták között ugyanazoknak a vétőknak kell alávetni magunkat, mint bárhol másutt, és hogy ezek a korlátok teljességgel burzsoá jellegűek. Az erősségem, ahogy ő előre látta, az egyenlő távolság megtartása lehet az irodalmi és művészeti irányzatoktól. És hozzátette – ez az intuíciója erősebb volt akkoriban, mint az enyém –, hogy szerinte az én paranoia-kritikus módszerem a mozgalom bármely más tagja számára elegendő lett volna, hogy új iskolát alapítson. Nietzschei dinamizmusom nem hallgatott Gala szavára. Következtesen elutasítottam, hogy a szürrealistákat csak egy újabb irodalmi és művészeti csoportosulásnak tekintsem. Úgy véltem, hogy ők képesek felszabadítani az embert a „praktikus, racionális világ” igája alól. Az irracionális Nietzscheje akartam lenni. Én, a megveszekedett racionalista tudhatom csak, hogy mit is akarok: nem hódolok be az irracionálisnak önmagáért, a narcisztikus és passzív irracionálisnak, aminek a többiek hódoltak; pont az ellenkezőjét szándékoztam tenni, az „irracionális meghódításáért” küzdeni. Ezalatt barátaim hagyták, hogy ellepje őket az irracionális, megadták magukat, mint sokan mások – Nietzschét is beleértve – a romantikus gyengéségnek.

Végül mindent magamba szíván, amit csak publikáltak a szürrealisták, és áthatva Lautréamont-nal és Sade márkival, beléptem a csoportba, jó jezsuita hitemmel felfegyverkezve, de azzal az elhatározással, hogy amilyen gyorsan csak lehet, magam leszek a vezető. Miért lenne keresztényi lelkiismeretfurdalásom az új apám, André Breton irányában, ha soha nem volt a saját apám irányában sem?

Tehát szó szerint vettem a szürrealizmust, nem fukarkodtam sem a vérrel sem a szarral, a két fő szubsztanciával, amire szürrealista barátaim nyilatkozataikat építették. Amilyen buzgalommal képeztem magamat annak idején ateistává apám könyvein, most éppolyan étvágygal habzoltam a szürrealista tanokat. Nem sokára én voltam az egyetlen „független szürrealista”. Ez aztán olyannyira feltűnt nekik, hogy kizárták a csoportból, mert túlságosan is szürrealistának ítélték. A kizárásom oka pontosan olyan természetű volt, mint amiért korábban a családom kitagadott. Tehát Gala-Gradiva, a „Szeplőtelen Intuíció” most sem tévedett. Mára csak két dolog maradt, amiben még töretlenül hiszek: az egyik Isten, akit 1949-ben találtam meg újra, a másik Gala biztos jövőbelátása.

Amikor Breton felfedezte a festményeimet, elborzadt a mindent elárasztó szkatologikus elemektől. Ez kissé váratlanul ért. Én visszanyúltam egészen a szarig, ami pszichoanalitikus szempontból az arany eljövetelének boldogságos előjele, azon aranyénak, ami nem sokkal később – hál’Istennek – úgy elárasztott, hogy majd bele nem fulladtam, Ravaszul megpróbáltam elhitetni a szürrealistákkal, hogy ezek a szkatologikus adalékok csak szerencsét hozhatnak a mozgalomnak. Ám hiába hívtam segítségül a számtalan civilizáció valamennyi emésztési ikonográfiájának idetartozó részleteit – az aranytojást tojó tyúkot, Danaé beldelíriumát, a segget, mely arany sarat ürített – nem akartak nekem hinni. Mivel egyszerűen nem tudtak mit kezdeni a szarral, amit oly nagylelkűen ajánlottam föl nekik, kénytelen voltam ezt a kincset magamnak megtartani. A híres anagramma (Avida Dollars), amit Breton hosszas fejtegetéssel 20 évvel később ötlött ki, már akkor rám illett.

Alig kellett egy hétnek eltelnie, hogy Gala jóslata ismét beigazolódjon. A szürrealisták ugyanis egy bizonyos szintig eltűrték a szkatologikus érdeklődésemet, de cserébe kiagyalak egy újabb tiltott gyümölcsöt. Itt is ugyanazokkal az előítéletekkel kellett megküzdenem, mint a családomban. A vért engedélyezték. Még egy kis szart is adagolhattam hozzá. Nemi szerveket nyugodtan festhettem, de az anális fantáziámat meg kellett zaboláznom. Az ánuszt nagyon a lelkükre tudták venni. A lesbikusokkal jól kijöttek, de a pederasztákat nem szívlelhatték. Álmában bárki felhasználhatott sadizmust, esernyőt és varrógépet, ízlésének megfelelően, de obszcné célok kivételével – még miszticista megvilágításban is – tilos volt vallási témákat földolgozni. Ha valaki egy egyszerű Raffaello-madonnáról álmodott minden szentségtörés nélkül, akkor arról nem illett beszélni.

Mint említettem, százszázalékos szürrealista lettem. Hogy tisztességes szándékaimat bebizonyítsam, úgy döntöttem, hogy kísérleteimben következetesen elmegyek a legvégső határokig nem riadva meg a beláthatatlan következményektől. Valami azt súgta, hogy én alkalmas vagyok annak a mediterrán és paranoid képmutatásnak megfelelően viselkedni, amelytől más – kellő perverzitás híján – visszahőkölne. Legfontosabb feladatomban azt láttam, hogy minél több bünt kövessék el (bár ekkor már nagy hatással voltak rám Keresztes Szt. János versei, amiket García Lorca félhangos, extatikus kántálása révén volt szerencsém megismerni). Már ekkor sejtettem, hogy a vallás még fontos szerepet fog kapni az életemben. Szt. Ágoston nyomdokain haladva, aki az orgiasztikus élvezetekben tobzódva titokban a hitért könyörgött, én is az égtől vártam segítséget, de egy kikötéssel: „Még ne. Egy kicsit később...” Mielőtt még az életem azzá vált volna, ami most: az askézis és erény példájává, szerettem volna még illuzorikus szürrealizmusom polimorf perverzitásához kötődni, ha csak három pillanatra is, mint az alvó, aki dionüszoszi álma utolsó töredékeiért küzd. A nietzschei Dionüszosz mindenhová elkísért, mint egy türelmes nevelő, és nemsokára észre kellettennem, hogy egy szvasztikás karaszalagot hord. Közel volt, hogy a helyzetet megrontsák azok, akik már maguk is rothadtak.

Az igazság, mely oly sokáig rejtőzött, most egyszeriben napvilágra került: képtelenség mélyenszántó szürrealistának lenni egy olyan csoportban, amelyet partizánok politikai megfontolásai igazgatnak. És Breton meg Aragon partizán lett.

Bekövetkezett, aminek be kellett következnie: Dali, a tökéletes szürrealista, miközben szorgalmasan prédikálta az esztétikai és morális béklyóktól való megszabadulás szükségességét, kötelezővé tette a legvégső határok megostromlását, előírta, hogy a kísérleteket addig kell folytatni, amíg egyáltalán lehetséges. Megérett az idő, hogy éljek az engem megillető jogokkal, hogy például Leninnek 8 méteres ülepet fessek, hogy a fejtorát fűszeres Hitler-kocsonyával fésztessem, vagy ha tetszik, egy csipetnyi római katolicizmussal. Ha az emésztése belügyeiről van szó, minden ember az lehet, amihez kedve van: pederasztá, koprofág, erénycsősz vagy askéta. Az az amorf perverzita, aki kamaszkoromban voltam, most virágba borult és hisztérikus szépségében pompázott: megcsócsáltam Galát, és a legtranszcendentálisabban omladozó, porhanyós számadrögökbe szerettem bele. Az emberi test illatától pedig egyenesen vallásos áhítat töltött el. És csak humanitárius okok tartottak vissza attól, hogy bűzös szertartások keretében ne hagyjam kifesteni „anális bimbózásaimat”, illetve attól az eksztázistól, amit – mind száraz, mind nedves változatban – a felére, harmadára vagy akár negyedére zsugorított zsigerek nyújthatnak. De mindezek fölött festményeim hatalmas, sápadt és izényős maszturbátorfejek pompáztak, melyeket kommunistatekintetű szöcskével pakoltam meg, napóleoni pocokkal láttam el, és természetesen hitleri combokkal, amelyek a maguk teljes nőiességében a számra tapadtak. És ez még csak a kezdet volt!

Dali filozófiai rágószerveinek részecskegyorsítója már szinte sóvárogva várta, hogy az atomközi neutrontűzést harcba vetve mindent szétzúhasson és rommá lőhessen, hogy aztán letisztult misztikus energiává alakíthassa a biológia undorító képződményeit, az ammónikus kocsonyákat, amelyeket a szürrealista álmok mind a felszínre hánytak. Mihelyt ez a rothadó tenyészet, vagy inkább enyészet, hiánytalanul és immár visszafordíthatatlanul átszellemül, az ember küldetése beteljesedik, megleli életének értelmét és mellesleg minden arannyá válik, amihez csak hozzányúl.

Ez lenne hát az a pillanat, amikor „Szirén” Kierkegaard ocsmány csalóányként dalra fakad, és a sok egzisztencialista patkány gyomrában – akik a megszállás ideje alatt a pincékben és csatornáknak kefélték – megjegesedik a maradék, amit a szürrealista bankett után fölzábláltak, és a csömörtől köpködve és undorodva összehányják magukat. Oly remekül megromlana minden, hogy már nem is lenne szükség az emberre.

Nem! – kiált rájuk feddőleg Dali. Addig nem, amíg mindent nem racionalizálunk. Addig nem, amíg valamennyi érzéki rettegésünket meg nem nemesíti, föl nem oldja a halál mindent felülmúló szépsége, amely egyben a szellemi tökéletesedés és askézis kulcsa. Csakis egy örült spanyol tudná betölteni a küldetést a legvisszatasztóbb és legesztelenebb találmányok eme korában. Minden megtisztításra vár, de előbb még meg kell alkotnom a metafizikus geometriát.

Termékeny és hajlékony fantáziámat soha nem vontam ki a legszigorúbb vizsgálat alól. De ez csak a velem született örülségre hozott újabb bizonyítékokat. Ezért követtem el mindent már a szürrealista mozgalomban való részvétetem idején is, hogy ne múljon el egy nap anélkül, hogy ne fogadtatnék el valami olyan gondolatot vagy elképzelést, ami ellentmondott a „szürrealista divatnak”. Sőt minden javaslatom elütött elképzeléseiktől. Nem szerették az ánuszkokat! Így próbáltam túljárni az eszközön, hogy

rengeteg – gondosan álcázott és lehetőleg machiavelliánus – ánusszal leptem meg őket. Ha olyan szürrealista tárgyat konstruáltam, amin semmi ilyen jellegű képzet nem látszott, akkor annak a szimbolikus működése volt anális. A tiszta és passzív automatizmussal az én híres paranoia-kritikus analízisem módszerét szegeztem szembe. Rádadásul szembe szálltam a Matisse-féle valamint az absztrakt törekvések iránti rajongással Meissonier ultra-regresszív és szubverzív technikáját állítva például. A primitív tárgyak elleni harc jegyében, elindítottam az „1900-as stíl” hipercivilizált tárgyainak divatját, amelyeket Diorral gyűjtögettünk, és amik később a „new look” megjelenésével újra divatba jöttek.

Abban a pillanatban, ahogy Breton többé hallani sem akart a vallásról, én természetesen már új valláson törtem a fejem, ami egyszerre szadista, mazochista és paranoid. Az ötletet a vallásomhoz Comte művei adták. Hátha a szürrealista csoport véghez tudja vinni, ami a filozófusoknak nem sikerült. De először a leendő főpap, André Breton érdeklődését kellett fölkeltenem a miszticizmus iránt. Azt szándékoztam megvilágítani neki, hogy ha az általunk támogatott ügy helyes, akkor még egy misztikus és vallási összetevőt is hozzá kell adnunk. Bevallom, én már sejtettem, hogy a Római Katolikus Anyaszentegyház igazságához térnénk vissza, aminek dicsősége engem már kezdett elárasztani. Breton mosolyogva hallgatta a fejtegetéseimet és folyton Feuerbachra hivatkozott, akinek a filozófiájáról ma már köztudott, hogy tele van idealista lyukakkal – de ezt akkoriban nem ismertük fel.

Míg én Auguste Comte-ot olvastam, hogy az új vallásomat szilárd alapokra helyezzem, Galáról bebizonyosodott, hogy kettőnk közül ő a pozitivistább. A napjait festéküzletekben töltötte, régiségkereskedők és restaurátorok között, ecseteket és firniszt vásárolt, meg mindenféle a festéshez szükséges anyagokat, hogy azonnal kezdhessem a munkát, mihelyest úgy határoztam, hogy a vásznaimat nem színes reprodukciókkal meg papírfecnikkel ragasztgatom tele. Természetesen addig szó sem lehetett technikáról, amíg a dalis kozmogónia megteremtésén dolgoztam – a lány órákon, amelyek az anyag szélesítését vetítették előre, a serpenyő nélküli tükörtojáson, a hallucinatív és angyali káprázatokon, amelyek a születésem napján elveszett méhbeli paradicsomot idézték föl. Nem is volt időm úgy megfesteni mind, ahogy kellett volna. Azzal is megelégedtem, ha a szándékom látható lett. Majd a következő nemzedék gondoskodik róla, hogy a munkám befejezettnek és csiszoltnak lássék. Gala nem értett velem egyet. Mint anya az enni nem akaró gyermekét, noszogatót:

„Nézd csak, kis Dali, próbáld meg ezt a nagyon, nagyon finom anyagot. Folyékony borostyán – borostyán, amit nem égettek ki. Azt mondják, Vermeer is ilyenekkel festett.”

Arcomon undorral és elkeseredéssel, kipróbáltam. „Igen! Belátom, hogy ennek a borostyánnak is megvannak a maga érdemei. De nagyon jól tudod, hogy nincs időm a részletekkel vesződni. Jobb dolgom is van ennél. Támadt egy ötletem! Egy ötlet, ami megbotránkoztatja az egész világot, és főleg a szürrealistákat. Senki sem ellenezheti, mert kétszer álmodtam erről az új Tell Vilmosról! Leninről van szó. Fél fenekét 9 lábnyira festeném, s egy mankó támasztaná alá. 18 láb hosszú vászonra lesz szükségem... Akkor is megfestem az én Leninemet a lírai függelékével, ha kihajítanak a szürrealista csoportból. Egy kisfiút fog karjaiban tartani – engem. De kannibalisztikusan fog rám meredni, és én fölkiáltok: „Meg akar enni!”

Bretonnak nem árulom el! – tettem hozzá mély látomásomban, ami olyan spekulatív magasságokat ért el, hogy – ahogy az ilyenkor gyakran előfordul velem – összepisáltam magamat!

„Jól van – ismételtette Gala suttogva. – Holnap hozok nejed egy kis levendulaolajban oldott borostyánt. Egy vagonba fog kerülni, de azt szeretném, ha használnád, amikor az új Leninedet fogod festeni.”

Legnagyobb sajnálatomra Lenin lírai ülepe nem botránkozathatta meg szürrealista barátaimat. Éppen ez a csalódás bátorított föl. Hát tovább is mehetek... megkísérelhetem a lehetetlent. Csak Aragon kifogásolta a forró tej-köpetekkel ékített gondolkodó gépemet.

„Elég legyen már Dali túlkapásaiból!” – kiáltotta mérgesen. – Ettől kezdve a tej a munkanélküliek gyerekeié.” Breton az én oldalra állt. Aragon teljesen hülyét csinált magából. Még a családom is csak nevetett volna az ötletemen, de ő akkor már egy nyakatekert politikai elképzelést követett, ami aztán oda juttatta, ahol most van – nagyjából sehol.

Ezalatt Hitler hitlerizált, és egy nap megfestettem egy náci gyerek horgoló pesztonkáját. Véletlenül pont egy pocsolóban ült le. Néhány közeli szürrealista barátom követelésére kénytelen voltam átfesteni a szvasztikás karszalagját. Álmodni sem mertem volna, hogy ilyen indulatokat kelt ez az embléma. Annyira megbabonázott, hogy a delíriumomat Hitler személyiségre kellett vetítenem, aki nekem mindig is nőnek tűnt. Számos ebből a korszakból származó festményemet elpusztította a Franciországot megszálló német sereg. Elkápráztatott Hitler puha, kerek háta, ami mindig oly szorosan feszült az egyenruhában. Valahányszor festeni kezdtem, az övétől keresztben a másik válláig futó bőrszíjat, a katonai tunikába préselt hitleri hús

puhasága olyan önkívületbe kergetett, ami egyszerre volt gusztusos, tejes, tápláló és wagneri, és heves szívverésem támadt, ami rendkívül ritka érzélem, még szeretkezéskor sem szoktam tapasztalni. Hitler husikája – amelyet a hófehér bőrrel bevont, leggazdagabb női húshoz hasonlatosnak képzeltem – egészen elkápráztatót. Mindazonáltal tisztában lévén az ilyesfajta elragadtatás pszichopatologikus természetével, szörnyülködve súgtam a saját fülembe:

„Igen, most elhiszem, hogy tényleg az örület határára kerültem.”

És Galának:

„Hozz nekem egy kis borostyánt levendulaolajban és a világ legfinomabb ecseteit. Semmi se lehet elég finom megfesteni Meissonier ultra-regresszív stílusában, szuper-intuitív delfriumomat, a misztikus és testi önkívületet, ami elragad, ahogy a vászonra kezdem vinni a Hitler húsán feszülő bőrszj képét.”

Hiába bizonygattam magamnak, hogy a Hitler keltette örület apolitikus, hogy a Führer feminizált képze által ihletett munkám botránnyosan kétértelmű, hogy ezeket az ábrázolásaimat ugyanolyan morbid humor hatotta át, mint a Tell Vilmos- vagy Lenin-képeimet – hiába ismételtam el újra meg újra mindezt a barátaimnak, nem használt. A festézetemnek ez az új válsága gyanakvást keltett a szürrealisták körében. A helyzet még rosszabbra fordult, amikor olyan hírek kezdtek szállingózni, hogy Hitler szereti a hattyúkat, a magányosságot, a megalomániát, a wagnerizmust, s a Hieronymus Bosch-i hatásokat, amelyek egyes festményeken föllelhetők.

Velem született ellentondásérzésem miatt a dolgok csakis rosszabbra fordulhattak. Szóltam Bretonnak, hogy sürgős, rendkívüli ülést hívjon össze a csoporton belül, hogy megtárgyaljuk a hitleri misztikumot a nietzschei és antikatolikus irracionális szemszögéből. Reméltem, hogy a megbeszélés antikatolikus jellege csábítani fogja Bretont. Ráadásul Hitlert teljesen mazochistának tartottam, aki azért indított háborút, hogy hősieen veszíthesse el. Igazából olyasfajta nagylelkű tett végrehajtására készült, amilyeneket a csoportunk akkoriban nagyra tartott. Ragaszkodásom ahhoz, hogy Hitler misztikumát szürrealista szemszögéből közelítsem meg, valamint hogy hitbéli jelentést adjunk a szürrealizmus zadista vonásainak (a paranoia-kritikus vizsgálati módszerem újabb fejleményei, amelyek az automatizmus és a benne rejlő nárcizmus elutasítása felé tartottak, tovább rontottak helyzetemen), sorozatos nézeteltérésekhez és ismétlődő veszekedésekhez vezetett Bretonnal és a barátaival. Ezen túl a barátaim oly mértékben kezdtek ingadozni köztem és közte, hogy az már fenyegetővé vált a mozgalom vezérére nézve.

Festettem egy prófétikus képet a Führer haláláról. A *Hitler rejtélye* címet kapta, és a náciak részéről kiátkozást hozott a fejemre, az antifasiszták részéről pedig áldást, azzal együtt, hogy a festmény – és melleleg ez igaz mindenre, amit eddig csináltam, és emellett halálomig kitartok – nélkülözött mindennemű tudatos politikai jelentést. Be kell vallanom, hogy e sorok írásakor még mindig nem tudtam megfejteni ezt a híres rejtélyt.

FORDÍTOTTA JÓNÁS CSABA

HÓCIPO

Egy félholt nyelv nyomában

SZEMPONTOK ÉS VÁZLAT EGY KÉSZÜLŐ SZÓTÁRHOZ

SAÁD JÓZSEF

„Mi nem vagyunk kétkedő racionalisták, mi a világot átalakítani akaró kommunisták vagyunk. A múlt tanulságait nekünk, úgy gondolom, így kell megfogalmaznunk: gondolkodom – ez a határozat felszabadított, hogy saját fejemmel gondolkozzam. A belső parancs az, hogy gondolkodom, tehát felelős vagyok.”

DARVAS JÓZSEF AZ MSZMP VIII. KONGRESSZUSÁN

Azon a pünkösdvasárnap estén: 1988. május 22-én kilenc óra tájban aki csak tehet, a képernyő előtt ült. Várt az eredményhirdetést. A változás nem volt kétséges. Ami meghökkentett, az a mértéke volt. Pedig azon az estén már a földcsuszamlás lehetsége is benne vibrált a levegőben.

Nyelvében élt a párt

A pártértekezlet a szokványos mederben indult. A főtitkári beszámoló – kissé kölletlen, itt-ott keménykedő hangvétele ellenére – alapjában véve olyan volt, mint a főtitkári beszámolók. Kezdetben úgy tűnt, hogy a kórus sem zökken ki nagyon a rendes kerékvágásból. Egy-egy érdekesebb hang azért magára vonta a figyelmet. Aztán mind gyakoribb lett a deviáns hangvétel. Egy jól felsült KISZ-es egyetemi hallgatónő egyszerűen „beolvasott”. Ahogy mondta, abban talán még igen, de amit mondott, abban már nyoma is alig volt az alkalomhoz illő, konstruktív-kritikus („fiatalos”) odaselypegésnek. Másnapra aztán egyre több szokatlan dolog történt a teremben. Pozsgay Imre meg is jegyezte: „Az értekezlet légkörében érzünk valami rendkívülit. Ez az érzés meghatározhatatlan, de izgalmas, és tele van meglepetésekkel. Korábban tilalmas szavak hangzanak el. Felkapjuk fejünket és látjuk, hogy a tiltók mondják, és ilyenkor hallgatni szeretnénk. De én inkább hiszek az igék változást hozó erejében.” S ehhez még hozzátette: „A nemzedékváltás és felelősségérvényesítés nyelvén csak dadogva tudunk beszélni, mert amire nincs érvényes megoldásunk, arra nincs érvényes szavunk sem.”

A stílusváltozást (vagy inkább stíluszavart) a külső szemlélő is érezkelhette. Nyilvánvaló volt, hogy a küldöttek keresik a szavakat: egyesek bátrabb, mások bátortalanabb lépéseket tesznek a normális beszéd irányába. Az agitpropnyelvezet kötelmei között azonban olykor már a leglojálisabbak is feszengenek. A politikai közszereplés politikai érdektelenségre alapozott műfajába: az évtizedek alatt beidegzett rutinnal művelt *felszólalásba* oda nem való elemek, a „tilalmas szavak” mellé *bon mot*-k, csípős kiszólá-

sok, szállógésíthető fordulatok keverednek. Ilyesféle szabadosságok mindaddig csak a párt első emberének dukáltak – s nem mondhatni, hogy Kádár túlságosan visszaélt volna ezzel a hallgatóságos jogával.

Nem így a pártértékezleten fel- és megszólaló főfunkcionáriusok. A miniszterelnök (Grósz Károly) erős pártot követelve az ilyenkor szokásos kenetteljes felvezetés („történelmileg így alakult”, tehát „történelmi szükségszerűség”) helyett rideg szarkazmussal tette mérlegre a Kádárkorszak egypártrendszerét: „Meggyőződés, hogy egy párt kell, helyesebben egy párt kell.” (Ki gondolta volna akkor, hogy alig másfél év múltán megint kelleni fog neki egy?) A budapesti pártfőtitkár (Havasi Ferenc), kóstolgván az ellenzéki összejöveleken s a kormányhivatalokban egyaránt otthonos reformer-közgazdász tanácsadóitól (még gazdaságpolitikai titkárként) tanult fogalmakat, az „ügynevezett civil társadalomról”, a „visszarendeződésről” is szót ejtett beszédében. Az ideológiáért felelős titkár (Berecz János) az értekezletre hirtelen átrendezte az ideológusi kártyapaklit. „Kétfrontos” konstrukcióján: a „*folymatosság és megújulás*” a megújulásra került a hangsúly. S az értekezlet első napján evangélizátori hevülettel jelentette be két új, legfelső szintről kiindult (maholnap akár kanonizálható) fogalom: a „*FORDULAT*” és „*REFORM*” megszületését. Igaz, a bejelentés másnap már némi magyarázatra szorult: „Örömmel ismétlek meg három szót” – így Berecz –, „amit tegnap már mondtam: fordulat, reform, megújulás. Azért ismétlem meg örömmel, mert tegnap arra hivatkoztam, hogy a főtitkári előadói beszéd e három szóra épül. Most nyugodtan mondhatom, hogy a hozzászólások ezt a három szót erősítették meg...” A népfőtitkár (Pozsgay Imre) pedig – ismét – másként beszélt. Ilyen nyíltan talán még soha nem érzékeltette, hogy ő ebben a nómenklatúra-fészekben tulajdonképpen kakukktójas: „... Most dől el, összetörjük-e magunkat saját korlátainkon vagy mi törjük össze korlátainkat.” Hogy ennek a karambolnak még egy – eléggé kézenfekvő – kimenetele is van, az az efféle (pártfunkcionáriusi szövegekben addig elképzelhetetlen) szónoki fordulatokban nem szokott felvetődni: „A válasz nem lehet kétséges. Az értekezlet vitája megerősíti hitünket, újra elcsapat lehetünk – lesz magyar kibonatkozás!”

Azt, persze, ekkorra már megszokhattuk, hogy a párt uralomváltásra készülő erős embereinek sajátos(odó) politikai arculata (saját „vonala”) s többé-kevésbé saját stílusa is van. De hogy a pártnyilvánosság ilyen magas fórumán is „mondják a magukét”, az azért szokatlan volt. Addig a politikát nemhogy az „utcára kivinni”, az ülésterembe bevinni is súlyos rendbontásnak számított.

Az – egyébként hibátlan agitpropnyelven íródott – állásfoglalásban előforduló szokatlan elemek sem önmaguk-

ban voltak szokatlanok. 1988 telén-tavasán az már eléggé köztudott volt, hogy a hatalom egész rendszere, a rendszer támasztékául szolgáló konstrukciókkal s – természetesen – a mindezt kifejező fogalomkészlettel együtt, összeomlóban van. Ezekben a hónapokban – az alternatív politikai koncepciók, földalatti és felszámizdat reformszervezetek körüli legális-félegális viták idején – a „pártállam”, a „modellszabadság” volt a szélteben-hosszában tárgyalt téma. Nem a „válság” ténye, annak természete volt kérdéses. S a KB márciusi válságülése után több vezető funkcionárius arra is módot talált, hogy – a saját jövője szempontjából sem közömbös – válságtípiját (gazdasági válság, politikai válság, modellválság stb.) a szélesebb nyilvánossággal is megossza.

Önmagában véve ehhez képest igazán egérszülésnek számított a záródokumentum *jelzősítve* szentesített – azaz kettős értelmű és visszavonható – „szocialista pluralizmusa” s a „vezető szerep”, az „egység”, a „frakciótilalom”, a „káderhatáskörök” körüli magyarázkodás. Nem is ez – a műfaj volt a meglepő. Ilyen kulcsfogalmakat kommunikék szintjén legfeljebb deklarálni lehetett, taglalni nem volt szokásos.

Vagy azért, mert maguktól értetődőeknek tételeződtek (pl. a párt vezető szerepe) vagy pedig azért, mert nem tartoztak a nyilvánosságra (pl. frakciózás).

A pünkösdi párttervezlet igazi meglepetését a filológiai finyencségeknel megfoghatóbb történések: a minden várakozást meghaladó személyi változások hozták. A főtitkár leváltása és a hatalmi csúcs átrendezése az uralomváltás tényével szembesített. A *korszakvég* élményét azonban mégis inkább ez a tétova stílusváltás, a bomlás jeleinek ez a (konferenciatermekben) szokatlan előnyomulása: a kimúlás történelmi pillanatai keltették. A következő kongresszus (1989 októberében) ezt csak látványosságban múlta felül. Az önfelszámolás nagyjelenetei, a metamorfózis-igyekezet, az agitpropnyelv stílus- és frazeológiai kötelmeinek semmibevétele csak egy párt felbomlást s egyben szülési kínjait demonstrálta. De hogy az egyidejű agónia és vajúdás eme fiziológiai képtelenségében egy új korszak lenne születőben, azt már nem.

Nyelvében él(t) a párt, mondhatnánk a májusi párttervezlet és az októberi kongresszus stíluskritikai összegezeképpen. Kérdés, hogy meddig. A nyelvi felpuhulás és erodálódás felgyorsulásának kezdete – a „másként gondolkodás” kihívásaitól nem függetlenül – a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára tehető. A hivatalos politikai nyelvezet ugyanakkor még évekig (nagyjából a XIII. kongresszusig) elég egységes, és használata elég következetes volt ahhoz, hogy a pártállam uralmi rendszerének fogalomkészletként „kiszótározható” legyen. Ennek a fogalomkészletnek a forrásai, alapjai, belső összefüggései, az egyes fogalmak vonzatai, alkalmazásuk rituáléja többé-kevésbé követhető. Van benne rendszer. De ki-bontható-e ebből egy sajátos politikai eszmerendszer?

Kádárizmus?

(*Valahol a lenini úton.*) A kádárizmus mint korszakjelző fogalom az „ellenség” kifejezése. A hivatalos nyilvánosság közírója még azt sem kockáztathatta meg, hogy a kor, amelyben élünk – a korszakazonosítás ősi szokásai szerint – netán Kádár-rendszernek lenne nevezhető. Helmut Schmidt kormányzati időszakát már annak idején is „Schmidt-rendszernek” mondták, Thatcherét ma is „Thatcher-korszaknak” hívják, s Románia a „dicsőséges Ceaușescu-korszakát” élte. De „Kádár-rendszerről”, „Kádár-korszakról” írni-beszélni? Ez a maga idején megengedhetetlen volt. Egy ilyen megjelölés ugyanis már *valamit* kifejez,

ha mást nem, egy sajátos politikai kultúra azonosítási szándékát. Kifejeződik benne bizonyos távolságtartás, sőt elhatárolódás. (Ez is egy rezsim a többiek sorában.) De hozzákapcsolódhat ennek az ellenkezője is: a rendszernek és első emberének szóló feltétlen odaadás, a kikényszerített alattvalói hűség. Kádár rendszerébe egyik sem illett. Az előbbi elfogadásához ez a rendszer – jobb éveinek minden felvilágosultsága és mérsékeltége mellett is – mégiscsak abszolutisztikus uralom volt. Az utóbbi kikényszerítése viszont nem a Kádáréhoz hasonló abszolutizmusokban, hanem a totális diktatúrákban szokásos. S ha valami, akkor az az igény távol állt Kádártól, hogy uralmát *sajátos* politikai irányzatként, esetleg nevéhez köthető rendszerként, láttassa. A rezsim legszívesebben – a Kádár-kötetek címlapjai s kongresszusi jelszavak idézhető ide – a „fejlett szocializmus építésének útján” azonosította magát: valahol a „lenini úton”, ahol a többi posztstalin rendszerrel együtt ballag, „tovább”, „tovább” pártkongresszusról pártkongresszusra.

Az örökkévalóság látszata vagy legalábbis az a hajlam, hogy az idő dimenzióját (s vele a történelmet) kiiktassák, nem idegen az abszolutizmusoktól. A Moszkva iránti kötelező lojalitás sem hagyott nagy játékteret a különutas ideológiateremtésre. Az időtlenítés és történelmietlenítés, az ideológiai arctalanság és passzivitás így többé-kevésbé a posztstalinista szocialista abszolutizmusok egészét jellemezte. A kádári abszolutizmust különösképpen. Ennek az uralomnak külön okai voltak arra, hogy önmeghatározását: létrejöttének-létezésének jogosultságát (geneziseideológiáját) és politikai gyakorlatának eszmei alapjait (uralomgyakorlásának ideológiáját) lehetőleg zárójelben tartsa, s minél inkább kívül helyezve magát az időn, penzumszerűen hangsúlyozza jellegtelenségét.

(*A geneziseideológia: ötvenhat árnya.*) A hatalom eszmei alapzata a Kádár-rendszerben is a „marxizmus-leninizmus” volt. Ez lényegileg a Sztalin utáni sztalinizmus, amelyet a hrucsovi időszak felpuhítási és újraértelmezési kísérletei és a Breznyev-korszak állagvédelmi törekvései eklektizáltak. A vulgarizált marxizmus és a sztalinista társadalomátalkívítási technikák kulcsfogalmaitól a hrucsovi kommunista utópizmus és globalizmus maradványain át a breznyevi stabilizáció szókinésig sok minden keveredik benne, a totalitárius programideológiák kizárólagosságával, a bolshevik pártélet és a marxi-lenini-sztalinista politikai vitakultúra konspirációs zsargonjában és arroganciájával előadva.

A Kádár-rendszer létrehozásának (létezősültésének) ideológiája – a hrucsovi nemzetközi antirevizionista irányzatba illeszkedve – ebben a zsargonban fogalmazódott. Maga a geneziseideológia egy történetkonstrukció a forradalom eltiprásáról és a rezsim benyomulásának szükségességéről és jogoságáról. Lényegileg 1956 – koncepciók perben elbeszélve. A történet tengelyében álló „árulás” és „összeesküvés” a „kétfrontos harc” eszmei vezérelvé avatott technikája körül koncipiálódik. A rendszer csak ötvenhat-tól eredeztethette magát, de ötvenhatos alapokon építkezni: mondjuk a nemzetközi kaptafára szerkesztett marxista-leninista konspirációs történetet egyfajta „szolnoki gondolattá” popularizálva, – ez képtelenség volt.*

A restaurációs benyomulás és hatalmi előnyomulás ritkán diadalmenet, jócskán rászorul a történelmi munkára, mire honfoglalás lesz belőle. Kádáré azonban annyira dics-

*Kísérletek, persze, voltak: legutóbb Berecz János 1986-os jubileumi beszédében. Szolnok, 1986. november 4.

telen volt, hogy jobbnak látszott az egészet elfelejteni vagy legalábbis nem bolygatni. A történetkonstrukció lassan mumifikálódott: elfogadását nem erőltették, hozzányúlani nem engedtek. A rendszer nem hagyatkozhatott a történeti tények és értékek, a nemzeti együvértartozás és jellegűdat bizonyos beépíthető elemeire annak érdekében, hogy ne csak legyen – legalább egy-két ponton vállalható is legyen létrejöttének (létezésének) eszmei érvrendszere. Ideológiája történeti és nemzeti színezet alapján nem karakterizálódhatott. Ötvenhat árnya alatt csak a „létező szocializmusok” létjogosultságának érvére hagyatkozhatott: azért van, mert van. Ennek elfogadatatásában fontos szerep jutott a szomszéd államok iránti internacionalista tapintat *túlvállalásának*. A kádári megbékítés-indoktrináció valószínű csúcsteljesítménye, hogy eredendő bűnének terhét: végletes nemzetietlenségre kárhovatottságát mint *nemzeti érdeket* tudta elfogadtatni. Hivatalos célzások, gondterhelt éreztetések, megértést kérő és együttműködésre korumpáló összekacsintások sulykolták folyamatosan (s milyen eredményesen), hogy az elzárkózás a nemzeti-történeti problematikától hazafias kötelesség, kényszerű lemondás, a magyar kisebbségek megmaradásáért hozott közös áldozat.

(Praxisideológiából: *praxis plusz ideológia*.) Uralma alapja it kiépítvén, a rendszer berendezkedett az időtlenségre. A konszolidáció kibontakozásától fogva a „marxizmus-leninizmus” mint az *uralomgyakorlás* ideológiája háttérbe szorult, a háttérben azonban az *uralomfenntartás* ideológiájának szerepe mindvégig nélkülözhetetlen maradt.

A harci helyzetekre, „vészelyekre” szabott fordulatok, az osztályharc és történelmi küldetés fogalomkörében fogant társadalomkép, a fejlődés- és praxisfilozófiai ihletésű szökövületek – a frazeológiai készlet java része frott malaszt volt a kádári társadalmi béke gyakorlatához képest. Ami a készletből nemcsak hivatkozási (jó úton: a „lenini úton” járunk), hanem gyakorlati célokra is megmaradt, annak leglényegesebb eleme az uralom – politikai intézmények híján való – egyensúlyban tartásának technikája: a „kétfrontos harc”. Ezt a korábban (a restauráció éveiben) már „kípróbált” módszert a rezsím – mintegy politikai filozófiájá kvintesszenciájává magasztosítva – a szocialista úton járás legfőbb eszmei követelményévé és biztosítékává tette meg. Ami a kétfrontosság mellett a kádári megbékítés politikai kultúrájának „elvi” háttereként meghonosodott, az a megszilárdult helyzetében paternalizálódott uralom házi használatra szánt nyelvezetéként fogalmazódott meg. A „marxizmus-leninizmus” úgy egészében – agitprop nyelven szólva – az „ideológiai harc fegyvertárába” került, rozsdásodásra ítéelve.

Onnan viszont bármikor elővehető volt az abszolutisztikus uralom *fenntartásának és védelmének* ideológiájaként: mint a marxizmus „*egyedüli igazsága*”. Mint hivatkozáskészlet, amelyhez nyúlva a rezsím tudatta – mikor hogyan: „*eszménk erejével*”, „*adminisztratív eszközökkel*” –, hogy birtokon belül szuverén, uralmának nem lehet alternatívája.

Az ideológia minden önálló értelmezése, minden újjá születési kísérlet, minden törekvés az eszme és gyakorlat szembesítésére vagy akár közelítésére, kihívás a *létezővel* szemben, az *alternatíva* csírája. Előbb-utóbb a hatalom alapjait áthatja alá. Addig biztos az uralom, amíg gyakorlatából nem kell „elvi kérdést” csinálni. Már csak a kialakított gyakorlatok folytathatósága érdekében is, az eszmei alapokat jobb nem bolygatni, úton-útfélen hangoztatni és visszhangoztatni. A sajátos gyakorlatnak pedig lehetőleg ne legyen *saját* filozófiája, mert azon keresztül is elindulhat

a szembesítés s az uralmi csúcson kívül kezdeményezett változtatási szándék. Olyan egyensúlybillenés, ami már nem kezelhető „kétfrontosan”. Jellemző Kádár magyarázkodása a VIII. pártkongresszuson az egyetlen kádári jelszó: az „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” jelszava körül. Eszébe ne jusson valakinek a megbékítés kurzusa köré valamiféle ideológiát kanyarítani: „... ez a megállapítás ... nem tudományos tézis, hanem egyszerűen politikai megállapítás, ha úgy tetszik agitációs jelszó, amely az emberek viszonyára, nem pedig világnézetére vonatkozik. Az ideológiában ez a jelszó használhatatlan. Az ideológiában ez a jelszó használhatatlan. Az ideológiában nem lehet válogatni ellenséges vagy nem élesen ellenséges között.”

A moszkvai szentszékhez igazodás kényszerének bizonyára része van ebben a visszafogottságban. Még inkább része van benne annak a felismerésnek, hogy a hruscsovi siettetés (zagnaty-dognaty-peregaty) és utópizmus (kommunizmus 1980-ra) eszmei tűzénél végre meg lehet sütni a társadalmi megbékítés gyakorlati pecsenyét. Vegyük úgy, hogy mi is leraktuk ... S szocialistává siettetett alapokon aztán beállhatunk a „megharcoltuk minden harcunk” álláspontjára. Az osztályharc, egész eszmei arzenáljával együtt, szögre akasztható.

A praxisideológia szétbontása praxisra és ideológiára nem kádári találmány: ez a „*létező szocializmusok*” uralmi alapjaihoz tartozik. A hegeli-marxi tradícióval szembesítve, ezek a rendszerek tulajdonképpen ideológiátlanok, amennyiben az ideológia – Mannheim Károly definícióját alapul véve – az eszmék gyakorlattá formálásának módja. A különbségek a *mérték* eltéréseiből adódnak. A posztstalin rezsimek között valószínűleg Kádár rendszere ment el a legmesszebb eszme és gyakorlat különválasztásában. Ötvenhat traumájától, a restauráció eredendő bűnétől (s egyfajta vezeklés-kényszerszertől, amire maga Kádár utalt néha) bizonyára nem függetlenül, ebben a rendszerben tudatosult a leginkább, hogy az ideológiából levezetett gyakorlat, az eszmékhez közelítés erőszakolása kockázatos dolog.* Ha nem muszáj, ne kísérletezzünk. Az emberek – Kádár többszöri értelme szerint – nem „kísérleti nyulak”, nem vezet az jóra, ha időnként holmi eszmercepteket próbálgatunk rajtuk. A túlzott erőltetés mellőzésével, adjuk meg a „*marxizmus-leninizmusnak*” a kötelező tiszteletköröket, s honosítsunk meg olyan *gyakorlatot*, amely békésen megfér az eszmei követelményekkel, nem lóg ki nagyon a „*létező szocializmusok*” sorából, s többé-kevésbé elfogadható. Akkor talán a *rendszer* is elfogadható lesz előbb-utóbb, – vagy legalábbis elviselhető.

Kádárizmus.

Az izolált ideológia–elviselhető gyakorlat kettőssége az értelmiség egy eléggé jelentékeny részét bizonytalan helyzetbe hozta. Szabadsága és/vagy alávetettsége ambivalenciákkal, öndefiníciós problémákkal terhelődött meg.

Az *ideologikum izoláltsága* erősen korlátozta a gondolkodás szabadságát. A politika (politizálás) az értelmiség számára továbbra is a Rákosi-féle „*kés-villa-olló*” világa maradt. A korlátozás és kirekesztés ugyanakkor nem lehetett egyértelmű és következetes. A mindennapos értelmiségi

* Erre annak idején már neves satirikusunk is felhívta a Kreml legfőbb illetékesének figyelmét, – a Luxorból táviratilag: J. V. Sztalinnak. Moszkva. Kreml. Rendszer nem vált be. Stop. Azonnal abbahagyni. Stop. Királyhegyi Pál.

lét: a gyakorlat elviselhetősége az önkifejezés, a koncepciózás, a világtérképezés – a gondolkodás valamelyes szabadságát feltételezte. A dilemma feloldására kialakított „önállóan, de felelősen” gondolkodás elve a Sztalin halálát követő „cikkcakk politika” termékeként először az MDP III. kongresszusának jegyzőkönyvében szentesítettett. A formulában rejlő értelmiségpolitikai rafinériák teljességének kiaknázása azonban az 1956 utáni évtizedekre esett.

Amire az uralmi nómenklatúra maga sem vállalkoz(hat)ott, azt másnak sem engedte. Tiltott volt az 1959-re kanonizált történetkonstrukciónak: a „négy fő ok”, a „torzulás” – „árulás”, a „hiba” – „bűn”, a „veszélyek”, az „ugyanazt másképpen” fogalmi körének értelmezése.* A genezisideológiához hasonlóan a tabuk közé soroltatott a konzolidációs doktrínák (nagyjából 1962-re kialakított) gondolkodók: a társadalomkép és társadalomeszmény, a harc és szövetség, az uralmi rendszer, a pártélet, a politika-felfogás fogalomkészlete.** Az előbbi a történeti tények, szabadságharcos értékek felidézése, az utóbbi a marxizmusból kiinduló kreatív (előbb-utóbb politikai ideológiaformálásra csábító) gondolkodás veszélyeztetette leginkább.

A restaurációs brutalitás éveiben a nemzeti problematika felvetése okkal látszott a tagadás és szembeszegülés legkézenfekvőbb kiindulópontjának. A forradalmi értelmiség egésze 1956 nemzeti forradalmának elkötelezettje volt. A bolsevik zsargonban előadott genezisideológia – bármily áttételes – kikezdése, s az ötvenhatos nemzeti szimbolika – akár hallgatólagos – fenntartása a rendszer legkövetkezősebb elutasításának csíráját hordozta. Ezzel a veszélylehetőséggel számolva, a párt 1958 júniusában (egy hónappal átfogó kultúrpolitikai irányelvei kibocsátása előtt) a „népi fróknak” címzett állásfoglalásában a népi-nemzeti szellemi tradíciókat, népi elkötelezettségű értelmiségi beállítódásokat mint a „modern (azaz ellenforradalmi) revizionizmus” fő szálláscsinálóját (s egyben kedvenc „köntösét”) ítélte el.

Az 1958–59-ben tetőzött antirevizionista kampány lényegileg ugyanezen címke alatt számolt le a problematikussabb veszélyforrással: a marxizmus-leninizmus kreatív értelmezésére vállalkozó szellemi törekvésekkel is. Ezekben a belülről megújítás, az alternatívaképzés (politizálás) le-

hetősége fenyegetett. Lukács Györgynek és tanítványai köre renitens részének kitessékélése a szellemi életből, a bizonyos mérvű autonómiaigénnyel indult 1957-es Magyar Filozófiai Szemle gleichschaltolása, nyilvánvalóvá tette a politizálás teljes lehetetlenségét.

A szellemi élet mozgásteret ugyanakkor – a puhuló elvi korlátok között – folyamatosan tágulhatott. Az „eszmei vákuumot” a hatalomnak nem akaródzott betölteni. A rezsim megalapozódása után a hittételek képviselője és számonkérése általában nem ment túl az uralmi kinyilatkoztatások ráolvasásos rituáléján. Egy idő után a kinyilatkoztatások is ritkultak. A politikát elurulta a pax kádáriana transzparenssről falvédőre depolitizált nyelvezete, a hálás heherészekre invitáló első titkári tréfálkozások („kékverűek” – „vörösverűek”) és bibliai példabeszédek stílusa.*** S az ösztöpi álmélkodás a csoda láttán, hogy íme: bárány bujt elő a farkasbőről. Az egyszerű szavak – s a szavak nyomán a nyájas gesztusok – fellélegzésre bátorítottak. A brutalitás éveitől oldódott a zsigerekbe épült félelem.

Az értelmiségnek nem kellett – a szellemi élet ideológiával érintkező kényes területein sem kellett – együtt dementálódnia. A hitvallás-elhallgatás-megkerülés-be-csempészés-éreztetés, az odaadás és tartózkodás, a kéregetés, tartózkodó kérelem és felajánkozás egymásba mosódó határait tapogatva, benyomulhatott az „eszmei vákuumokba”. „Önállóan, de felelősen”, persze. Az elv operacionálisítására kimunkált „tiltás-tűrés-támogatás” (a nevezetes „három t”) gyakorlata a hatalmat és az ő értelmiségét a vonakodó szűz és a mohó kamasz boldogtalan viszonyába hozta. Mindent lehetett, csak azt nem. Lehetett hitet tenni, ez használt az előmenetelnek, s lehetett a hitvallást megkerülni, ez esetleg még jobban egyengette a karriert. Lehetett megrendülni, régi és új megrendüléseket titkon ápolgatva, szurkálódni, régi és újabb morális kisiklásokért a vezeklés jeleit adni. Lehetett az „érted haragszom” pozíciójából bírálgatni, a nyelv érdekesebb felével éreztetni. Lehetett kinevetni, viccelődni, belemelegkedni vagy félrehúzódnia külön világokat építgetni, veszélyessé félt helyzetekbe menekülni, ártalmatlan agryémekkel viaskodni. Lehetett képekben beszélni, ki nem

* Az „ellenforradalom” „négy fő oka” közül egy a „külső ellenség” („nemzetközi imperializmus”), egy az ezzel kollaboráns „belső ellenség” („Horthy-fasiszták”, „osztályellenesség”, „deklasztált elemek” stb.), kettő pedig a pártvezetessel: a párt „dogmatikus” és „revizionista” megosztottságával kapcsolatos. Az 1956-os decemberi határozat még egyértelműen a „Rákosi–Gerő klkk”, „szektás-dogmatikus” irányvonalát és vezetését stílusát marasztalja el: ez a katasztrófa végső oka s egyben a kibontakozást fenyegető „fő veszély”. A brutális leszámolási hullám és resztalinizáció nyomása a következő hónapokban gyökeresen átrendezi a hangsúlyokat. Az 1957-es júniusi párttervezetletről kialakult ok-okozati láncolat: „szektás-dogmatikus vezetés” → „hiba” → „torzulás”; „revizionizmus” → „bűn” → „árulás” → „összeesküvés”. (A fogalmakról további „kétfrontos” kristályosodási folyamatát illetően lásd: „Mások vittek rossz utakra engem, a mások bűne az én hibám...”)

**Az egyes témakörökhöz kapcsolható szócsaládok kulcsfogalmait például: „szocialista demokrácia”, „szocialista humanizmus”, „szocialista vívmány”, „szocialista törvényesség”; „szövetségi politika”, „bizalom”; a párt s egyben a társadalom „egysége”, a párt (vagy eufemisztikusabb fogalmazásban) a munkásosztály „vezető szerepe”, „szocialista pártosság”, „demokratizmus”.

Az eszmekör s az orwellianus nyelvezet egészét jellemzi a „ve-lünk-ellenünk” dichotómia, a „veszély” tudatának ébrentartása, s a fogalmak pozitív-negatív párosíthatósága. A „szocialista” szó jelzőként általában a társadalom (autonóm társas képződmények) uralmi szféra általi bekebelezettségére utal. A szocializmus jelzőtése viszont – szótrendszerével – ugyanazt a szókapcsolatot az el-

lenség fogalmává teszi (pl. „szocialista demokrácia” – „demokratikus szocializmus”, „szocialista humanizmus” – „emberarcú szocializmus”), s mint ilyen a párt/munkásosztály „egységének” („szakadás”) és „vezető szerepének” (az „értelmiség vezető szerepe”) veszélyeztettségére utal.

A „szövetségi politika” alapja a legitimitás igényét kifejező – s a proletárdiktatúra „éberséget” kiszorító – „bizalom”, ami felülről lefelé árad, kegyelmi kisugárzás, mindenkinek jut belőle, aki alááll. A nyájasság mögül persze elővillanhatnak zordabb gesztusok is: semmi jót nem jelent, ha a „bizalomból” „bizalmi kérdés” lesz. A „szocialista pártosság” a „buzgó objektívizmus” veszélyeztetni. A „demokratikus centralizmus” össztársadalmi szintre extrapolálásának eredménye: a demokratizmus.

A politizálás kiiktatása – egyebek mellett – a „politika” szó gyakori kapcsolódásaiban: „politikai kérdés”, „politikai munka”, „politikai vonal” követhető. A „veszély” ebben a szócsaládban a politizálás: amikor a „politikai vonalról” „cikkcakk politika” lesz, biztosra vezető a „szakadás”.

***A stílus illusztrálásául: „Inkább járjunk úgy, hogy bizalommal vagyunk az emberek iránt, bizalommal fordulunk hozzájuk; és száz emberből kétszer kiderül majd, hogy az illető méltatlan volt a bizalomra, mintsem hogy mind a száz emberrel szemben eleve bizalmatlanok legyünk, ami további bizalmatlanságot szül. Éberség kell, de nem a néptömegekkel szemben, hanem az imperializmussal és az osztályellenességgel szemben.” (Részlet Kádár vitázárójából a VIII. kongresszuson.)

mondani és odamondogatni, s kényes területekre tévedve, túl messzire menni is lehetett.

Csak kimondani nem lehetett. A rezsimit érintő kritikus mondanivaló tudatosítása, *fogalmi kifejtése*, tétellé formálása és rendszerbe foglalása – még ártatlan témák kapcsán is – súlyos normaszegésnek számított. A kádárizmus alapját: a *hallgatólagosságok kultuszát* sértette. Ugyanezért a *kifejtett* apológia is gyanús volt. A kisebb-nagyobb incselkedési lehetőségek, izgalmas szabadságok minduntalan előhívták a tudatosítást (az értelembelvitel) ősi értelmiségi viselkedését: az ideologizálást. Hogy Kádár és rendszere nem is tudja, csak teszi. Ez az olyan-amilyen-de-elviselhető rezsime nem is olyan: ennek történelmi küldetése, sajátos értelme, sőt filozófiája van. Nemzetietlensége történelmi jelentőségű leszámolás a nacionalizmus ősi magyar méltóságával... Szó sincs itt a társadalom betöréséről: ez egy „új kiegészítés-korszak”... A „népfrontos hagyomány” kiteljesedése... A politikai ideológia szögére akasztása valójában korszakos szakítás a „baloldali ezoterizmus” társadalmi kísérleteivel. Ez a „mindennapok forradalmiságának” rendszere... Hogy ez is, az is, arra lehetett, sőt illett is utalni: egy-egy metaforával („szélárnyék”), történelmi parabolával („István, a király”), de a teória nem kellett. Az értelmezés privilégiuma – ha él vele, ha nem – a hatalom birtokosáé. Az „elvi kérdés” egyben „politikai kérdés”, a „vezető szerep” kérdése. A sok okoskodásból kilóg a lóláb: az „értelmiség vezető szerepe” (az elitváltás) iránti igény. Ez pedig „veszély”, sőt „fő veszély”. Világosabban – Leninnel – fogalmazva: a tudás hatalom. Úgy, hogy a rezsimezonosítással próbálkozó önjelölt apológéták igyekezete rendre meg is maradt a próbálkozások szintjén. Ez sem volt kevés. Végül is a beteljesületlenség sem izgalmak nélkül való, sőt... A „gondolkodom, tehát felelős vagyok” „belső parancsa” (Darvas) nemcsak gátolt, folyamatos észjárásra is sarkallt. A veszélyes vagy annak hitt kísérletek nem hagyták nyugodni az elmét.

A kísértésbe hozó alkalmakat a korlátozott Nyugatra nyitás és kulturális sajátosságaink valamelyes revitalizálhatósága alakította ki. A Nyugatra fordulással a szellemi élet – a brutális keletiesítés intermezzója után – már-már visszatalálhatott évszázadokon át normálisnak számító orientációjához. A „befelé” nyitás következtében az egykori értelmiségi tenyészetek, szerepek, beállítódások, kötődések, érzékenységek és érzéketlenségek – még ha „felelősen”: a korlátok, elfojtások, elfojtódások és képmutatások kényszerzubbonyába szorítva is – mégiscsak feléledhettek. A szellemi élet lassan-óvatosan visszazökkenhetett tradícióiba. Egy évtizednyi kisiklatás után – pánnyára fogva bár – többé-kevésbé folytatódhatott.

A bizonyos mérvű tradícióérzékenységről tanúskodó uralom meglehetősen önmérséklettel vette tudomásul a művésze-

tek és a tudományok autonómiaigényét. A hallgatólagosságokon építkező, ráérezésszerű értelmiségpolitika bőven adott alkalmat a szabadságokra. A művészetekben az engedelmények határterületeinek kitapogatása, a képes beszéd lehetőségei és a hatalommal folytatott szerepjátékok kecsegtettek folyamatosan a nagy kaland lehetőségével. A tudomány területén a természetszerűleg ideologikus, politikailag aktualizálható humán tudományokban jelentkezett a kísértés.

A rezsime – egyhatalmi jellegéből következően – elvileg végig ragaszkodott az egyetlen „tudományos” világnézet ki zárólagosságához és a „marxista tudományosság” „egységes igazságához”. A „pluralizált marxizmus” „veszélyét” a hatvannyolcas revíziós megrázkódtatások (a bereczi „csendes ellenforradalom”) után a párt jónak látta külön irányelvekbe foglalni. A „marxizmus-leninizmus” igazsága azonban csak vészhelyzetben – főként ha szellemi csoportosulás veszélye fenyegetett – merevedett „egyedüli és egységes igazsággá”, s a rezsime rossz előérzetei esetén akár „harci kérdésé” is. Az igazságot a közös elfogadottság tette egységessé: az, hogy – némi „felelős” lemondás árán – ki-ki megtalálhatta benne a maga igazságát. Ily módon folyamatosan kísértett a „marxizmus-leninizmus” felajánlkozása, ami ha úgy egészében szűz terület volt is, azért nem volt teljesen érintetlen. Oda lett a monopóliuma, már csak hegemóniája volt neki. Amiért meg kellett küzdeni. S a hatalom hagyta, hogy az ő értelmisége izgalmas viadalokba bocsátkozzék. Kűzködésekre önmagával, küzdelmekre másokkal, érette. Mégpedig a Nyugatra nyitás folyamatosan tárguló mozgásterében. S ha ebben a szellemi arénában az „eszmék harcáról” – úgy, ahogy azt az ifjú Jászi természetesen találta volt a század fordulóján – szó sem lehetett, azért az eszméért folyó harc is bőven adott alkalmat leleményes gondolati manőverekre, ravasz becsempészésekre, belemagyarázásokra és kibeszélésekre.

Az ideológia kényes területein, persze, nagy volt a felelősség. Az ideologikus szaktudományokban viszont – kezdettől fogva s idővel növekvő mértékben – nagyobb volt az önállóság. Más lehetett a tudomány s más az ideológia (politika) igazsága. Molnár Erik már 1959-ben – a „revizionizmus” elleni kampány csúcán – önkritika helyett azzal zárhatta a társadalmi-gazdasági törvények természetével kapcsolatos eretnek aggályait, hogy amennyire igaz, hogy a politikában a „revizionizmus”, annyira igaz az is, hogy a tudományban a „dogmatizmus” a „fő veszély”. S ezt ne csak egymás közt rebegtessük: „ez nyíltan meg kell mondani.”* A romlás valahol itt kezdődött.

* *Társadalmi Szemle* 1959. 12. sz. 94.

A GONDOLAT KIADÓ AJÁNLATA A 2000 OLVASÓINAK

Vági Gábor: Magunk, Uraim

Település, tanács, önkormányzat

A fiatalon, váratlanul elhunyt szociológus-közgazdász posztumusz kötete az önkormányzatokkal, a településfejlesztéssel foglalkozó írásait gyűjti össze.

Ára: 100 forint.

Póra Ferenc: A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve

A magyar szinonimaszótár nem tudta pótolni ezt a szellemes elrendezésű, fogalomkörök szerint rendszerezett szó- és szólásgyűjteményt. Újrakiadása annál is indokoltabb, mert könyvtárainkból egyre fogy és egyre hiányosabb az „alaplíra”. Ára: 350 forint.

Ebrat, Frei — Mattmüller-Frick, Felix: A nehezen kezelhető gyermek

Világszerte növekszik azoknak a gyerekeknek a száma, akik pszichés részfunkcióik gyengesége miatt általában csak végigvergődik az általános iskolát. A szerzők több lényeges szempontból járják körül a kérdést, megmutatva az állapot mibenlétét, a szükséges tennivalókat. Ára: 98 forint.

Erikson, Erik H.: A fiatal Luther

A Társadalomtudományi Könyvtár új kötete pszichológiai esettanulmány; Luther ifjúkori fejlődését elemzi. Ára: 196 forint.

Ronchi, Sergio: A protestantizmus

A reformációt bemutató könyv mindenekelőtt a protestáns gondolkodás alapjait és lényegi meglátásait kutatja. Kronológia, a protestantizmus leggyakrabban használatos kifejezései és számos színes kép teszi olvashatóvá és közérthetővé a kötetet. (A világ nagy vallásai sorozat).

Ára: 146 forint.

Kulics Ágnes — Tölgyesi Ágnes: „...Kövek fognak kiáltani...”

Szerzetes-vallomások

A hazai férfi szerzetesrendeket bemutató dokumentumfilm készítése közben a szerzők rendkívül érdekes interjúkat vettek fel a rendek életéről, felosztásuk történetéről. Ezek az interjúk olvashatók a kötetben, a hozzájuk kapcsolódó dokumentumokkal együtt. Ára: 175 forint.

MEGRENDELHETŐ: GONDOLAT KIADÓ; 1368 BUDAPEST, POSTAFIÓK 225.

A Z E X L I B R I S K F T

2000 HANGLEMEZ- BOLTJA

vesz és elad

JAZZ, KLASSZIKUS, NÉPZENEI ÉS PRÓZAI
HANGLEMEZEKET,
CD-KET, ILLETVE
78-AS GRAMOFONLEMEZEKET.

BUDAPEST, VI. NAGYMEZŐ UTCA 52.

TELEFON: 112-1028.

NYITVATARTÁS

HÉTFŐTŐL CSÜTÖRTÖKIG 12-18.

PÉNTEKEN 12-16.30.

A „Bartók-vers”

SZIGETI CSABA

Az idézőjelbe tett és kötőjellel ellátott – ritkábban többes számban is olvasható – szókapcsolat nálam műfajmegnevezés. Az idevonható művek között ma már klasszikusnak számító szövegek is vannak; mi sem jellemzőbb, mint hogy egyes darabjaiból kitalál egy majdnem olyan vaskos kötetnyi, mint amennyi a „József Attila-vers” műfajból kitalált *Megtartó varázslat* címmel (1980, szerk. Szokolczay Lajos; 421 p.): E hosszú, fél évszázados szövegtermelés idejekorán kikövetelte magának a termés gyűjteményes betakarításának gyakorlatát: a „Bartók-vers” klasszikusait *Csak tiszta forrásból* címmel először a Zeneműkiadó jelentette meg 1965-ben. Időrendben ezt követte az *Arion* 13., a nemzetközi elszámolásra áttérő (Bartók-)száma. Hausse-ok és baisse-ek jól érzékelhetőek a „Bartók-versek” irodalmi tözsdéjén: legutóbb a centenáriumi idejére, 1981 tájára jegyezhetjük a történet során korábban nem tapasztalt, legnagyobb növekményt. Ekkor újabb antológia jelezte e csúcst, *A szarvassá változott fiú* a Kozmosznál, szintén Szokolczay Lajos válogatásában és szerkesztésében (1981, 315 p.).

A következőkben nem az egyes, Bartók Béláról frott versekről lesz szó, hanem a „Bartók-vers” jelenségének egészéről, vagyis azokról az általános elgondolásokról, amelyek az egyes „Bartók-verseket” lehetővé teszik és meg alapozzák. A példák kiválasztásának egyetlen szempontja az volt, hogy az idézet minél egyértelműbb legyen. Ezért annak, hogy kitől idézek, nincs különösebb jelentősége.

Könnyen belátható, hogy a „Bartók-vers” kultuszhordozó, csak az a kérdés, miféle kultuszé. Első pillantásra szembeötlő (elég, ha egy-egy antológia tartalomjegyzékét átfutjuk), hogy a „Bartók-vers” (és ez nem értékminősítés) népszerű jellegű: a szerzők között bárki megtalálható, szinte mindenki ott van életkortól, nemtől, felekezettől, irodalmi csoporthoz tartozásának tudatától stb. függetlenül. Nem mehetünk el szó nélkül az idetartozó versek mennyisége mellett sem: mintha a „Bartók-vers” írhatósága akadálytalan lenne. Amint ezt Csorba Győző a *Töredék Bartókról* első sorával megerősíti:

De könnyen is tudnak beszélni róla

A „könnyen” határozószó a verssorban számomra azt jelenti, hogy létezik egy felszínre hozható ideológiai és poétikai közmegegyezés-sor, az előfeltevések olyan rendszere, melyet elfogadva bárki költő majdnem gond nélkül szaporíthatja a műfaj képviselő darabok számát (túl azon, hogy Csorba versében: „sokan mások” könnyen, „én” milyen nehezen; de én is). Bizony, ideológiai bejárhatóság és poétikai „könnyűség” munkál e terepen, már-már alig elviselhetően. A terepjelmezők könnyen megláthatók, hogyha az egyes verseket egyetlen nagy költeményként olvassuk folyamatosan végig.

Gondolatmenetem a „Bartók-vers” hordozta kultusz három jellemző vonását állítja a középpontba.

1. A „Bartók-vers” Bartók alakjának és művének a különválasztására épül

Kedzetben úgy tűnt, e terep kiválasztása alkalmas arra, hogy kultuszhordozó költői szövegeket kizárólag poétikai szempontból közelíthessek meg, anélkül, hogy költészet-idegen, külső (akár életrajzi, akár eszmetörténeti) fogódzókat igénybe kellene vennem. A dolog azonban nem ilyen egyszerű: a vizsgálat megmaradhat ugyan kompozíciós kérdések felvetésénél, de ekkor is ki kell bővítenünk a szorosan vett poétikai nézőpontot. Hiszen nem irodalmon belüli emlékekről van szó. Nem elhanyagolható különbség van az X. Y. „József Attila-verse” és az X. Y. „Bartók-verse” típus között. A lényeg nem az, hogy egyikük zeneszerző, a másikuk költő volt, hanem az, hogy a két művészeti ág más-más konvenciórendszere miatt nem lehet azonos módon életművük egy-egy darabjára visszautalni, a költészet elemi funkcióját, az emlékezést és az emlékezetet nem lehet formálisan ugyanúgy működtetni. (Legfeljebb, ha a zenei műveket a levelezéssel helyettesítjük, mint Tandori Dezső tette a *Hazamenni, de végleg... című, Leveleiből – róla* alcímű költeményében.)

Ugyanakkor a „Bartók-versek” szerzőinél is létezik az idézet (gyakori a „megidézés”) és az utalás vágya, a formai követés kísértése, az a törekvés, hogy a költő a bartóki zenei kompozíciós modellekkel egyenértékű verskompozíciós szerkezeteket alakítson ki.

A kérdést azonban más is bonyolítja. A „Bartók-vers” költeményen kívüli tárgyat illetően az egyes szövegekből két jól elkülönülő gondolkodásmód olvasható ki.

Az elsőt analogikusnak nevezhetnénk, s az a jellemzője, hogy miután különválasztotta a bartóki művet és a bartóki alakot, a vers a saját utalt tárgyának a művet tekinti. Ekkor a cím többnyire a kiválasztott zeneműnek a címe. Az utalt zeneműveknek könnyűszerrel összeállítható a gyakorisági listája. Az összes tételt nem felsorolva: a nagyon gyakori kategóriájába tartozik a *Cantata profana*, az *Allegro barbaro*, a *Concerto*; közepesen gyakori az *I. és II. hegedűverseny*, a *II. zongoraverseny*, a *Mikrokozmosz*, az *V. vonósnyégyes*, a *Csodálatos mandarin*, a *Táncszvit*; kevésbé gyakori a *Divertimento*, a *Zene híros, ütőhangszerekre és celestára*.

A költő a bartóki zene szervezőelvének a verbális megfelelőjét keresi. Ezt az ekvivalenciateremtést zenei szerkezetek és verbális szerkezetek között tisztán ideológiai előfeltevések irányítják – gyakran a zenei és a verbális szerkezetek jelentésének tendenciózus félreértése.

E „félreértés” okozza, hogy amikor – a zenei konstrukciók szóbeli utánsására való törekvés alapján – megkérdezzük, hogy milyen jelentései vannak a zeneszerzőről frott költemények formáinak és szerkezeteinek, akkor ezt (azaz a

formáknak tulajdonított jelentést) a zene és a költemény között nem ragadhatjuk meg, hiszen a megalapozás helyén többnyire csak előítéletekre és közhelyekre bukkanunk. Ezekre a későbbiekben hozok példákat.

A második típusú gondolkodásmódot szimbolikusnak nevezhetnénk. Jellemzője az, hogy Bartók alakjából indul ki (amelynek megkonstruálásába persze belejátszik az illető költőnek a bartóki műről kialakított víziója is). A költeményen kívüli, utalt tárgy ekkor valamilyen 'szellemiség' lesz, azaz egy olyan közvetlenül ideologikus képződmény, melyet a „Bartók-versek” szakirodalma nehezen értelmezhető szavakkal ír körül, de nem határoz meg. A leggyakoribb interpretációs kifejezések: „a morális példa hangsúlyozása”, „mementó”, „az életmű tanulsága” stb. Az ilyen költeményeket – képzőművészeti párhuzammal – portréverseknek nevezhetjük.

Fontos megjegyezni, hogy az alak nem azonos a valamikor élt Bartók Béla személyével. Az irodalmi alak több forrásból származhat: ötven évvel korábbi személyes találkozás emlékeiből; abból, hogy ifjúkorában a költő látta Bartókot zongorázni vagy koncerten látta, amint saját művének előadását hallgatja (Vas István: *Bartók*); fennmaradt fotókból („nézem fényképeit” – írja Juhász Ferenc); a levelezésből (a már említett Tandori-vers), de befolyásolhatják a bartóki alak kiképzését az időközben elkészült szoborábrázolások, másoktól származó emlékek közreadásai, más „Bartók-versek”, stb. Az alak az egyes költeményekben fotó- és szoborszerű mozdulatba dermed, gyakran ül (többnyire a tenger vagy az óceán partján) vagy áll (a dobogón). Az így megjelenő alak legfőbb jellemzője három testi részlet: a (törékeny) alkat, az arc (a homlokkal) és a kéz. A kéz átváltozhat akár „karvalykarmok”-ká is (Balázs Béla): A szoborportré „arkangyalgyermekarc” (szintén Balázs Béla), „ezüstfej” (Kosztolányi Dezső), lángnyelvvel a homlokán (Rónay György). A teljes alakos ábrázolás „porcelán kicsi embert” mutat (Szöllősi Zoltán), aki Kassák Lajosnál „oly vékony, mint a halszálla; ez később Hemingwaytól is fölerősített motívum lesz: „a vállakon zászlóbontó vízesés / egy hal karácsonyfa a parton” (Labancz Gyula); „Tested meredő / Szálkaként szúr az égbe fel” (Balázs Béla); „parton hegyesedő halcsontvázak” (Tornai József). Meghajlása szögletes (Vas István), arca „deres gyémántliliom-arc” (Juhász Ferenc), fölötte „megdördül a patyolat homlok” (Ratkó József)... és így tovább. Összefoglalva

[...] megformállak újra önmagamnak,
hogy megjelenhess változatlanul:
látom, amint az időből kilépve
törékeny tested élémmagasul –
a keskeny arc homlokkal dől előre,
szerény a váll, akár egy gyermeké,
a hosszú fej lezvegve, mintha folyton
az értelem gondját töprengéné.

(Fodor András)

Mindkét gondolkodásmódban, az analogikusban és a szimbolikusban van egy közös mozzanat. Műfajunk ezen újabb sajátossága így foglalható össze:

2. Az a költeményen kívüli tárgy, amelyre a „Bartók-vers” utal, eltüntetett karakterű

Arról van szó, hogy amikor tárgyként a költemény Bartók Bélára hivatkozik, akkor fantomtárgyat említ: e szövegek ugyanis nem a bartóki műről vagy alakról közölnek valamit, adnak információt, hanem az illető „Bartók-vers”

szerzőjéről. Rosszabb esetben arról, hogy az érintett szerző 'a Bartók megtestesítette szellemiség örökösének' tudja magát. Persze szemben másokkal. Mindez érdekesen kapcsolódik össze az érthetlenség évtizedekkel ezelőtti mítoszával és végső soron konzerválja a mítoszt azzal, hogy, hamis módon, széthasítja a Bartókot hallgatók taborát süketekre – akik számára az életmű változatlanul érthetetlen – és értőkre – akik értik Bartókot, ráadásul „jól” értik. A „Bartók-versekről” merengő pedig csak állingál: hova is tartozzék? Süketeknek ugyan süket, de érteni is csak úgy véli. (Erre a megosztásos gondolkodásmódra talán a legkitűnőbb példa Illyés Gyula *Bartók-versének „nekik”-je és „nekünk”-je, az „ők” és a „mi”*. Sokszor találkozhatni ezzel. Nagy Lászlónál például ugyanez a ragozás így olvasható [*Bartók és a ragadozók*]: „A ragadozók pedig a sűríg követték. Elhengerített kövénél megseberve a zenétől vinnyognak és átkozódnak ma is, és nem bírnak szabadulni tőle soha. Nekik Bartók az elkerülhetetlen sorscsapás. Nekem...”.) Jobb esetben sem arról informálnak a szövegek, hogy milyenek a bartóki zenei konstrukciók, milyen a választott mű kiképzése, arról sem, hogy e zenei szerkezeteket milyeneknek hallja költőnk, hanem arról, hogy milyen ideológiát kapcsol hozzájuk, hogyan kísérel meg e szerkesztésmód átvitelét – szintén ideologikus alapon – a költészetnyelv, a szavak világába.

De fordítsuk meg a dolgot, és tegyük fel, hogy a „Bartók-vers” tényleg Bartók Béláról beszél, tehát a versek adta állásfoglalásokat, tartalmakat, leírásokat vonatkoztassuk a zeneszerzőre!, s képzeljük el az így létrejövő Bartók-alakot! Nos, e személy kameleonként jelenne meg előttünk, gigantikus és ún. változó tárgyként. Jól szemléltetve az utalt tárgy eltüntetett karakterét.

Utolsó állításunk e műfaj jellemzőiről a következőképp fogalmazható meg:

3. A „Bartók-vers” formai arculatát csak látszólag, csak a felszínen befolyásolja a bartóki alak vagy mű, voltaképp a formakezelés kizárólag az egyes költők ideológiai előfeltevéseinek függvénye

Ez általában is így szokott lenni, csak hogy a „Bartók-vers” el akarja hitetni, hogy szerkezetében a bartóki zenei konstrukciók szavakból megteremtett mása.

Nézzük meg, milyen kiválasztási elgondolások és ideológiai előfeltevések irányítják a „Bartók-vers” formai szerveződését!

Az a verstípus, amelybe műfajcsoportunk tartozik, s amely a tekintélyvel és a „nagy emberek” kultuszán alapszik, történetileg igen jelentős múlttal dicsekedhet. Eredetileg a szónoklattan legnemesebb beszédosztályában, a bemutatónemben (genus demonstrativum) alakult ki, és e tény manapság is nagy gyakorisággal meghatározza az idetartozó művek hangnemet és felépítését. A „Bartók Béla” című és témájú alkotások legnagyobb része – még ha „korszerűsítve” is – nagyjából a hagyományos dicséreteteket képviseli, ötvöződve természetesen más rokon verscsoportok, mint az emlékvers, a gyászvers és hasonlókkal jellemzőivel.

Mi ennek a műfajcsoportnak a nagy nehezéke? Az, hogy igen szorosan kötődik a megidézett személyiség életrajzához (ezen belül olyan kiemelt pontokról, mint pl. az utolsó hazai hangverseny, az emigrálás), haláláról, alkatáról, a valamikor ténylegesen élt Bartók Béláról kialakult konkrét is-

meretekhez és képzetekhez. Megfigyelhető, hogy a harminc-negyven évvel ezelőtt keletkezett „Bartók-versekben” még igen sok a személyes mozzanat, egy rövid beszélgetés emléke, egy futó találkozásé, stb. A kultusz későbbi fenn tartói számára az ilyen és ehhez hasonló tényezők hiánya komoly nehézséget jelent. Nagy tömegben ekkor tevődik át a hangsúly az alakraól a műre. De a konkrét ismeretek nyommasztó követelménye és az életmű alapos ismeretének hiánya is leküzdhető, ha költőnk korszerűbb műfaji megoldások felé tájékozódik. Ilyen megoldás a verscímek alatti in memoriam..., *hommage à...*, esetleg valamilyen kerülőút választása. Kerülőút például Utassy József Bartók-verse, amely utalt tárgyként az in memoriam helyén ezt jelöli meg: „Szervátiusz Jenő: Cantata Profana”; itt akkor mi a tárgy? Újabb lehetőséget ad a részben megváltoztatott utalás valamely zenemű címére („Vers szélre, csendre és csontokra”, Gulyás József), de elegendő az is, ha a verssorokat eredetileg, az első lejegyzés idején „egy Bartók-lemezre”, nyilván a lemeztasakra írjuk (Torok Csaba megoldása).

A mennyiben a „Bartók-versek” szerzője vállalja a *genus* bemutatató és leíró jellegét, tehát – mai elnevezéssel – a portrévers követelményeit, akkor egy mástermészetű akadállyal kell megküzdnie. Látószólag a bartóki alkat nagyságával, kitűnőségével van dolga vagy gondja (a küzdelmet a tárgy nagyságával számos

költő leírja „Bartók-verse” elején), valójában a műfaji hagyományból következő emelkedettséggel, pátoossal. A könnyen falssá váló magasztos hangütést sokan már csak technikai szempontból is kerülni igyekeznek, hiszen ilyen felütést, kezdetet nehéz végigvinni a költemény egészén, fortissimós záratra pedig alig ad esélyt. Mit lehet itt tenni? Meg kell teremteni a negatív pátooszt. Verstípusunkon belül Kassák Lajos már az 1940-es években létrehozta annak a megoldásnak az östípusát, amelynek segítségével a patetikus hangvétel és az ábrázolás szoborszerűsége elkerülhető. A *mérleg serpenyője* (Bartók Béla) című művének legfőbb fogása a heroizáló köznapiság, az inverz pátoosz. A műfaj – más, a konvencióknak engedelmessé váló darabjai révén – továbbra is biztosítja, fenntartja a dicséretre érdemes, a „nagy ember” horizontját: e távlaton belül helyezendők el az 'apró', a 'keresetlen' mozzanatok. Így semmiféle kontraszt nincs a „nagy ember” nagyszerűsége és aközött, hogy – ottlik fordulattal élve – ő is „csak egy ürge”. Bevet, gyakori eljárás ez:

Szóljunk valamit a zeneszerzőről is.
Láthatod szárnyas kabátban a dobogón
s az uccán, amint levett kalappal
sétál a reggeli napsütésben.

A szimbolikus típusú megközelítésben nem csak az egyes szerzők kisajátító gesztusa a föltűnő (ti. hogy az én Bartókom vagy a mi Bartókunk, szemben az övékével), hanem a feldarabolási szenvedély is. A feldarabolás révén az alak így jelenhet meg mint „a legmagyarabb magyar” (Vas Ist-

Ö V A L A T T

Tömör traktátus az erotikáról

JAN KOTT

Love looks not with the eyes / but with the mind
SHAKESPEARE: SZENTIVÁNEJI ÁLOM I. 1.

A Ionescoékkel töltött egyik estén Chiaromonte a francia Nouvelle Vague-ról beszélt; főként a filmek és a regények erotikus vonásait bírálta, melyekben partner nélküli erotika dívik. „Ahol nincs partner – mondta –, ott a maszturbáció erotikájáról van szó.”

Véleményem szerint helyesebb azt mondani, hogy a partner nem személyként vagy szubjektumként van jelen, hanem objektumként, vagyis ama anyagként jelenik meg, amelyből áll. A partner dolog, vagy helyesebben: dologgá vált.

Am filozófiai nézőpontról Chiaromonte érvei talán bonyolultabbak ennél. A partner valóban nem létezik. Még van alkotva; nem egyéb, mint egy materializált erotikus látomás. Miként a maszturbációban, a partnert saját erotikus énünk ébreszti. A szexuális képzelőerő azonban sohasem teremt tökéletesen kialakult helyzetet vagy teljes személyt. Az ember csak a képzel és vágyott személy töredékeit látja és képes megalkotni. Gondoljunk egy széttört szoborra, melynek töredékeit egymás után leljük fel és vesszük szemügyre: torzó, karok, lábak, fej vagy has – mind egymástól független tárgyak.

Ugyanez érvényes egy nemi aktus megvalósított erotikájára. A sötétben töredékessé válik a test, különféle tárgyra válik szét, melyeknek mindegyike a másiktól függetlenül létezik. A tapintóérzésem teszi őket számomra létezővé.

A tapintóérzék behatárolt. Ellentétben a szemmel, nem képes megragadni a teljes személyt. A tapintóérzék mindig is töredékes, szétagoló. A tapintóérzéssel feltárt test sohasem egész, hanem csak töredékek összessége, melyek ugyan együtt vannak és érintkeznek, de nem egyesülnek. Pontosabban azt kell mondanunk, hogy a töredékek kapcsolatban maradnak egymással, de nem alkotnak formát vagy struktúrát.

Sötétben a test töredézzé válik. A sötétség fogalmát metaforikusan értem. Az erotika mindig azt jelenti, hogy sötétbe merülünk, még akkor is, ha az aktus fényes nappal történik.

Az aktus során a tekintet és a tapintóérzék töredékes érzékké válik. A szem a test egyik töredékére összpontosul: a szájra, a szemre, a homlokra, a nyakra vagy a hasra. A párunk testét más szemszögből látjuk, szokatlan látószögből, csábító, közeli képek sorozataként, mert a hatás ugyanaz, miként a jól ismert képek esetében, amelyek teljesen új nézetből mutatkoznak, ha kinagyított részleteiket látjuk. A testnek a szerelmi aktus során szemmel – vagy tapintással – érzékelt töredékei összefüggéstelenek és rendezetlenek. A szemek kinyílnak, majd újra összezárulnak: a test közelségtől felnagyított töredéke elzárul a tekintet elől.

Hasonlóan a nagy vetítövásznak képeinek esetéhez, a vizuális közeledés megváltoztatja a saját testünk és párunk testének arányait. Ez a közelség folytán deformálódott tekintet jelenik meg szélsőségesen felfokozva Gulliver második, az óriások földjére vezető utazásának egyes jeleneteiben. Swift így fejezi ki a nőktől való viszolygását, mely része az ember testisége iránti általános megvetésének.

ván), aki művével „a napkoronáig felküzd magát” (Nagy László). Így jelenhet meg hol az „ezüstfej”, az arisztokratikus figura, hol a népi ihletettséggű, hol a magyar, hol a kelet-közép-európai, hol a kozmopolita Bartók, hol a tradíció őrizője, hol az újító, olykor az, akit én házilagosan ’Bartók-szintetizátornak’ nevezek (a kulcsszó itt a „szintézisteremtés”). A feldarabolás szenvedélyét és az ebből származtatható Matryjosa-baba képzetet Zalán Tibor így rögzíti Igor Stravinsky *álma Bartókról* című művében:

egy ember *Cantata Profana-t* ír

TÁRSAS-JÁTÉK

egy csoport *kantátaprofánát* ír

NÉPI-JÁTÉK

egy nemzet *kantátaprofánát* ír

KONTINENT-SPIELE

egy *európa* *kantátaprofánát* ír

MUNDO-LUDO

egy világ *kantátaprofánát* ír

COSMOS-PLAY

A mindenség írhat cs a k *Cantata-Profana-t*

Ami az analogikus gondolkodásmódra épülő költeményeket illeti: a kompozíciós minta és a versforma megválasztása mögött jelen van az ember (helyesen: egyén) – csoport – nemzet – Európa – nagyvilág sor valamelyik elemének ideológiakuma egyfelől, az egyes versformákhoz társított jelentés másfelől.

A formához társított jelentés különösen fontos szerepet játszik az analogikus típusú „Bartók-vers” esetében. Szembeötlő, hogy a vizsgált költemények között szinte egyáltalán nincs antik metrumban írott mű. (Ami önmagában semmi gondot nem jelent, csak a kiválasztási mechanizmus működésének egyik kizáró aspektusát jelzi: azt mondja, nehéznék tűnik formai antikizálás és ideologikus beállítás összehozása.) Kivételt csak kettőt ismerek: Devecseri Gábor Bartók című versét és Rónay György 1945-ös, hexameterben írott, az előzővel azonos című költeményét. Ezzel szemben igen sokan előnyben részesítik a magyarosnak nevezett, dalszerű strófaformákat *abab* vagy (a múlt századias ízt oldandó) *xaxa*, illetve *axax* rímsorozattal. Ebben az a forma ideologikus jelentésére vonatkozó hibás szerzői előfeltevés mutatkozik meg, amely szerint például az *a6b7a6b7*-es versszak (vagy ugyanez ötös, nyolcas, kilences szótagszámokkal) – ősi folklorikonstrukció. Holott a keresztír, mint tudjuk, legkorábban csak a XVII. században mutatható ki költészetünkben, ott is nyugat-európai *frons* + *cauda* szerkezetű strófák homlokzataként; a négysoros keresztírmes strófa megjelenése még későbbi. Ennek ellenére így, ősiként és népiként elgondolva e formák használata a Bartók-versek szerzőinek intenciója szerint mintegy metrikai síkon jeleníti meg a népzene szellemét és a népzenei ihletettséggű bartóki szellemet. A sok közül idézzünk csak egyetlen példát, Keresztury Dező *Géniusz-ciklusából* Az utolsó dalt teljes terjedelmében (az ősit itt az Ó-magyar Mária-siralomból vett idézetek is felerősítik):

A közelség képeiben, a tapintóérzék e nagy ünnepei során megváltoznak a test arányai.

A test széttágolva, atomizálódva, belülről birtokoltan és érintetlen jelenik meg. A test tapadás, száraz, nyers; nedvekkel és hővel van telítve. A tapintóérzék érzéketlensé teszi az izmokat és a szöveteket, az ízületeket és porcokat. Behatol egészen a csontvázig; csontig hatol, a semmiből hozza elő, érezteti az érzékekkel, tudatja a tudattal őket; a sajátunkkal és a társunkéval. A kezek csaknem a bőr alá hatolnak. Eddig a test belseje egy kőhöz hasonlított, most elkezd létezni. A tapintóérzék széttágol és étellel telít. De ez esetben sem változik meg töredékessége; nem képezi le a teljes testet, legalábbis a szokott-hoz képest teljesen elérőt mutat. A tapintóérzék erotikus „terét” a háromdimenziós látómező nem tartalmazza. E „terben” számos érzék találkozik, és az ízeles és a szaglás kétségtelenül közelebb áll hozzá, mint a látás. A test kifordított kesztyűvé válik; a partner felkutatja és belülről érzékeli.

Az erotikában a nyelv szerepe is megváltozik; újra felleli gyökereit, visszatér keletkezése pillanatához: artikulatlan kiáltás vagy onomatopoea; majd mintha újratanulná a dolgok és tettek nevét. Ha artikulált, akkor mágiikus vagy a mágiussal rokon rendeltetésű. A fogalom és a tárgy, a jel és a dolog közti különbség elmosódik vagy eltűnik. A nyelv tetté lesz, miként a mágiában; dolgokat és tetteket vált ki pusztán a szavak kimonódásával, és így tulajdonságokkal ruházza fel őket. Ez az erotikus vagy még inkább szuberotikus nyelv folytonosan tilalmakat tör át. A tilalmak ugyanis a nyelv szférájában maradnak fenn a legtovább; többnyire egy olyan korszak maradványaként, melyben a dolgok neve még mágiikus volt.

Az erotika mint a megismerés aktusa során a test az érzékelés folyamatában széttágolódik, és az érzékek kölcsönösen ellenőrzik egymást. A szem átveszi a tapintás néhány szerepét

és viszont. Az erotika folytonos átmenet a szemtől a tapintás-hoz és a tapintástól a szemhez – mintha a párunk létét újra megújra kétségbe kellene vonni, és bizonyosságot kellene szerezni róla. Az erotikus képzelőerő révén megteremtett partner kizárólag a látó- és tapintóérzék szövevényes övezeteiben létezik. Ő a kifordított kesztyű. Ez éppúgy érvényes a valóságos, mint a képzeletbeli partnerre. Chiaromonte-nak tehát igaza is volt, meg nem is. Valójában négy személy hál egymással: a két valóságos szerető és a két képzeletbeli; két test és két pár, a vágyak és a képzelőerő szülőttei, kölcsönösen elképzeltlen.

Az erotika próbára teszi az elképzelt partnert. E vizsgán a test a legfőbb tekintély és az egyetlen kétségtelen kritérium: a saját testünk és a párunk teste. Mert a magunk teste is kifelé fordult; éppúgy próbára kell tennünk, ki kell kutatnunk, mint a párunk testét. A mi testünk is objektum. Egy médium, mely gyönyört adhat és kaphat. A gyönyör lokalizálható, ezért aztán el is lehet zárkózni előle. Az erotika paradoxona és szomorúsága abban a tényben rejlik, hogy tökéletes kielégítése lehetetlen. A test csak az aktus idejére vethető vizsgálat alá. Ebben rejlik a birtoklás értelme. Amint azonban véget ér az aktus, a partnerek és a testek újból szétválhatnak. A test újra idegenné válik, magának él és nem nekem. Az igazi és a megalkotott partner, az aktus- és a képzeletbeli pár ismét szétválk. Újra szerét kell ejteni a próbának, és ez új párosodást kíván; új odafordulást a testhez. Ugyanis a test alkotja a lényt, és testen kívül nincsen lény. De csak egy pillanat erejéig. Aztán ismét eltűnik a partner, hisz nem lehet folyvást csakis a testre redukálni. Bizonyosan ez az alapja minden szenvedély kudarcának; ama jelenség kudarcának is, amelyet szerelemnek nevezünk.

FORDÍTOTTA TILLMANN J. A.

Ki nagy útra indul,
szívét otthon hagyja;
ha tavasszal indul,
visszatér tavaszra.

Virágok virága
volt bár, mindhiába,
világnak világa
nem lesz egymagába.

Nem aki messze ment,
gőgöse, gazdagé:
aki szebbet teremt,
elsője is azé."

Természetesen a nem metrikus póluson is ekvivalencia-teremtést tapasztalhatunk. A megfeleltetés látszatra verbális konstrukciók és zenei konstrukciók között működik, holott valójában bizonyos verbális konstrukciókhoz tapadó képzetek és bizonyos zenei konstrukciókhoz tapadó képzetek között jön létre. Ide tartoznak a nem-verses szövegek (a prózaversek; ilyen például Szirmai Károlynak *A Holló* című ciklusa, Váci Mihály *Mertelen lelkek a jégen* [Bartók: *I. hegedűverseny*] című műve, vagy – hogy közismert dabra is utaljak – Juhász Ferencről az *Örvénylések Bartók Béla körül*), valamint ide tartoznak az elmúlt évtizedek túldomesztikált avantgard nyelvén megszólaló, mondjuk így, szabadversek. A formai elemek itt sem közömbösek, sőt közvetlen, sokszor nyelvilleg, szavakban és szavakkal is rögzített kapcsolatba kerülnek – a szerzői szándék szerint – a fantomtárggyal: a forma itt arra hivatott, hogy a bartóki zenei kompozíciók, az életmű 20. századiságának, modernségének a megtestesítője legyen. Mindez még tovább is finomítható: az idetartozó szövegek gyakran hivatkoznak „hangzavar”-ra (Illyés), a rendezett rendezetlenség elvére („kavarogva / forrt a zavar, s formáit a Rend szigorúan emelte: / dúlva teremtett”, Rónay György: *Bartók*), kontrapunktikus megoldásokra, atonalitásra stb.

Ugyanígy nem meglepő, hogy a „Bartók-versek” között gyakran találunk formaváltó művet. Természetesen formaváltó költemények nem kizárólag a „Bartók-vers” osztályában lelhetőek föl, itt azonban sajátos, 'plusz' jelentésre tesznek szert. A költői szándék ugyanis ebben az esetben több lépcsőt ír elő a megfeleltetésekből. Röviden vázolja: e szándék előbb megfelelteti a formaváltó költeményt, pontosabban magát a formaváltást a festészeti-grafikai eredetű montázs technikának (mely utóbbi gyakran az idézetességgel is összekapcsolja), majd ezt az immáron költői montázs technikát megfelelteti a zenei montázs technikának. Hadd tegyem hozzá (bár szeretnék mindvégig tartózkodni az értékminősítéstől), hogy a műfajon és a montázsoláson, valamint az idézésteknikán belül ritkán, de léteznek esztétikai és formai szempontból jelentős művek, olyanok, amelyek felhasználják ugyan az általam leírt előfeltevések némelyikét, de túl is mennek ezeken az előfeltevéseken. Ilyen jelentős mű például Kányádi Sándoré, a *Halottak napja Bécsben*, épp megformáltsága (nyelvi „hitele”) miatt. Itt a nyelv emlékezése, benne a költészetnyelv emlékezése, nem csak az idézetességen be-

lül, igazán jól működik. De ez nem is „Bartók-vers”, még csak nem is in memoriam...-típusú, legfeljebb kerülőútan kapcsolódhat műfajunkhoz. Az utalt tárgy itt nem a bartóki alak vagy mű. A nagy lélegzetű kompozíció egy része beszél közvetlenül Bartókról (Mozartról több szó esik), valószínűleg ennek ürügyén választatott be az 1981-es „Bartók-vers”-antológiába. Mindenesetre formaváltást és idézetességet nagy erővel társít, és elkerüli a „Bartók-vers” három alapvető jellemzőjéből eredő nehézségeket.

Az idézetes jelleg mellett a montázs technikájú művek gyakran vagy ciklusok, vagy ciklusos karakterűek (mert a különböző formájú részek – ismételjük: a szerzők valószínűsíthető szándéka szerint – megfeleltetendők egy-egy zenei tételnek). Ilyen például a már említett *Géniusz-ciklus* Keresztury Dezsőtől; tételekre bontást imitál *A szarvassá változott fiú kiáltása a titkok kapujából* Juhász Ferencről; János István 'szarvasos' költeménye is részekre tagolt; a formaváltás jellemzi Gál Sándor *Virrasztások Bartók Bélával* című kompozícióját. A többrészes vagy ciklusos jelleg vonása olyan erős, hogy Nagy László egyébként teljesen kerek, a jelentés szintjén lezárt, nyilvánvalóan önálló, egymástól független öt versét mikrociklusba rendezte, *Táncbeli tánc-szók* címmel. Itt a művész utalt külső tárgya egyébként a bartóki műtől és alaktól egyaránt távol kerül: az ürügyet ahhoz, hogy az antológiászerkesztő „Bartók-versek” tekintse, azaz a kerülőútasságot az jelenti, hogy a ciklus a cím alatti ajánlás szerint „A Bartók-táncegyüttes használatára készült”.

Visszatérve a montázsra: a montázs is éppúgy ideologikus, jelentő forma, mint a dalszerű verskompozíció. E technika az alkotás egészét látszólag bonyolult vonatkozáshálózáttá fejleszti, mert különmemű (holott csak különböző formális karakterű) részeket rendez össze. Mivel az így fölfogott technika a mű részeként beilleszthető dalszerű egységet éppúgy, mint próza formáját, a különmemű részek összerendezésének e mozzanata a szintézis-teremtő Bartókról kialakult képzetet jeleníti meg formálisan. A háttérben a szintézis-teremtő Bartók ideologikus képe húzódik meg. (Említsünk itt is közismert példákat: Szilágyi Domokos *Bartók Amerikában* című kompozícióját és – miért ne olvashatnánk költeményként? – Cselényi Lászlónak a centenáriumi évében a pozsonyi *Irodalmi Szemlében* megjelent *Bartók és Joyce* című szövegmontázsát.)

A Bartók-kultusz mentén vissza-visszatér az az igazolásra nem szoruló állítás, amely szerint az ún. bartóki örökség, benne a szintézis-teremtő gyakorlat, valamint a bartóki kompozicionális modellek jótékony hatással voltak az elmúlt fél évszázad magyar költészetére. Úgy vélem, ha e jótékony hatás létezik, az jobbára a „Bartók-verseken” kívül keresendő. Ennek oka szerintem a „Bartók-vers” vázolt feltételrendszerében keresendő. Bár jelentős „Bartók-vers” megjelenése nem zárható ki (az eddigi költemények műfaja is széles skálán mozog), főként, ha az eddigi előfeltevések sorát drasztikusan átírjuk, a műfajnak túl sok a teherterele. Az alak mindenkor, már-már kötelezőnek látszó túlideologizálása mellett az, hogy a Bartók-kultusz költészetünkben nem a mű kultusza, nem is az alaké, hanem az egyes szerzők ars poeticájának és önkultuszának része. Erről szól. A „Bartók-vers” szabatos műfajmegnevezése ezért nem *homage à...*, hanem *à propos de...*

VIGILIA

A havonta megjelenő folyóirat 1935-ös alapítása óta a magyar és az egyetemes műveltség, az egyetemes keresztény értékek közvetítője. Megrendelhető: Budapest V., Kossuth L. u. 1.

Postacím: 1364 Budapest, Pf. 111.

ELŐFIZETÉSI DÍJA EGY ÉVRE 481 FT, FÉL ÉVRE 240 FT.

A *Vigilia Alapítvány* a lap- és könyvkiadás támogatását, valamint a lapnak a szomszédos országok magyar olvasóihoz való eljuttatását szolgálja. Kérjük támogassák törekvéseinket!

Adományok a **222-55552** számlaszámra fizethetők;
Magyar Hitelbank 1146 Budapest, Thököly út 58–60.

MOSZKVAI FÉNYKÉPEK

„Moszkvában könnyű fotózni, mert szinte minden tárgyon és emberen megdöbbentő viszontagsággal mutatkozik meg az idő múlása. A közhasználatnak kitett dolgok szempillantás alatt elvesztik eredeti állapotukat, feltárják belsejüket, új tulajdonságokkal egészülnek ki. Függetlenül attól, hogy funkcionálnak-e vagy sem, egészen addig a helyükön maradnak, ameddig egy felsőbb erő egy határozott mozdulattal el nem söpri őket.”

SZIGETI PÉTER FOTOGRÁFUS KIÁLLÍTÁSA

Pécsett, a Művészek Házában (Széchenyi tér 7-8).

1991. ÁPRILIS 9-28.

FILMVILÁG

Filmművészeti folyóirat

AZ ÁPRILISI SZÁM TARTALMÁBÓL

A rejtőzködő ördög, Gonosz-
lélektan, Pokolzene
— a sátánfilmekről

Grunwalsky Ferenc:
Eddie nincs többé
— forgatókönyv-részlet

Egy zseni gerjedelmei
— Henry Miller mozija

Louis Brooks: Pabst és Lulu

Egyéni szocprobléma, pech

KARÁTSZON GÁBOR

Szejtelmekben élünk, nem tudásban. Azt például sejtette mindjárt, hogy nem az első taxiba kellene szállnia (*quel idée*, egyáltalán taxiba szállni), megvárnia inkább egy másodikat. Ki mer, azonban, ilyenkor nemet mondani? Hogy ő egy másikba akarna ülni, *mér!* Fanny leinti a taxit, ő meg beül, *előre*, s már robot is nyitott szemmel a végzetébe; nem amiért talán te gondolod.

Most meghalok, gondolja majd, de nem „magában”; egy-két percig nem lesz se kint, se bent. – Az A. A. arcidegyulladásával kezdődött az egész.

Amely miatt a napzártában való szereplését az utolsó pillanatban lemondta, hősünket ajánlva maga helyett cserébe; Szent Iván éjjelére.

– Ha a római pápa keres, annak sem vagyok itthon! – kiáltja térdeltéből Hamiltonnak, a fiának. De Hamilton már jön is vissza olyan nemtudommiylan arccal:

– A tévéből keresnek.

Térdeplőüléssel kezdődik, azzal is végződik majd az elbeszélés; nem direkt valaki vagy valami előtt, inkább csak úgy. Temperaemulziót készített éppen másnapra magának, tojásokkal, olajjal, üvegcsékkel vacakolt ott a padlón. Pedig, és ezt persze nem sejtí meg, hónapokig nem fog majd festeni; közben azon merengett, indul mindjárt a Duna moziba, megnézik végre azt a busman filmet.

A telefont útálta és útálta a taxit, a tétét sem szeretette annyira, mért is szeretne volna. A telefon ellen nem tudott védekezni – habár, ki tudja; feladatunk a *sorsszövevény* mint olyan ábrázolása; most ült azonban életében először egyedül taxiba, önként vagy nem önként. Mert eddig mindig Fanny vette rá, *kikunyerálta* a dolgot; most azonban egy műsorvezetőnő, s ő meg sem próbált ellentmondani.

Beszélhet majd a természethez való viszonyunkról, búgta a kissé ismerős hang. Csak menjenek el nyugodtan abba a moziba; várnak rá legfőlegbb tíz percet. De aztán: rohanás! A tévé fizeti a taxit.

Mégis abban a még „most majd minden jóra fordul” hangulatban.

– Valami eredetibb helyszínt szerettünk volna keresni most az egyszer. – Magyarázta a szabadság-hegyi csillagvizsgálót, nem tudja pontosan hol van, hősünk se tudta; de a taxis majd tudni fogja. – Nem tudta ő sem.

Meglátjuk egyszer még talán, előkép volt-e mindez, allegorikusan, gondolja a sorozatíró aztán már a télen, rég újra már a testben, e műfajba ismét beábrázolódva. Mert egyre ilyen izesebbek a szkekvenciák. Nem kellett néki, fejre állni, atomerőmű-robbanás, se nagy- és kishatalmi ez meg az, ment az *csak úgy* (?) is, kies (!) budai tájon.

Jó ügyben is, rohanni: marhaság. Tíz évünk van még, állítólag, sorsunkat a szakadéktól visszafordítani.

– Ez a barom! Ez a barom! – kiáltozta a tébolyult taxis is, valahányszor valaki lehagyta őket vagy keresztbe állt

vagy nekik sikerült vagy nem sikerült lehagyniuk; s ott száguldoztak már a Konkoly Thege úton, csupa zöldben.

Képtelenség volna tényleg szellemlátással ellenőrizni a taxikat, melyikbe szálljon; parafenoménként figyelni az aurát. Bár látni látta, épp erről beszéltek. Messziről már! És soha ilyen ideges taxist, beszállva aztán.

Már ahogy kiléptek a moziból, az utcákban valahogy olyan zűrzavar volt. Ő mindjárt kért egy cigarettát Fannytól. Ezt végigszívom, mondta. Talán szerencse, hogy Fanny aztán nem volt tekintettel erre. Jött az a taxi. Hányszor próbált volna *leszokni*, de most végre mintha kiütötték volna a kezéből, kétszer egymás után; ahogy eltört a karja, elment a kedve az egészszöl.

Nemcsak kis börtönük rohant, az a nyomorult kis autó, de már a felhők is csak húsz-harminc méterrel futottak fölöttük, sisteregve. Egész kis dráma, mindenképpen *modern*, amelynek fontos szereplője a taxis. Ő az, aki semmit sem ért az egészszöl, de benne van nyakig.

Nem kies táj, beton.

– S azt sem lehetne mondani azért – így szokta mesélni –, hogy: száguldoztunk lobogó villámfényben – hisz később kezdett csak villámlani; sem azt se még, hogy: a fák földig hajoltak.

– Az is lehet, hogy átragadt a taxis idegessége rám is!

És aztán ott hever, és nem tudja, mi van. A természettel való szövetségünk összetört, most zuhanunk; ezt el akarta mondani, *ha már*, a televízióban.

Egy ismeretlen nő köszön rá harmadnap az utcán. – Maga volt az tegnapelőtt abban a napzártában. – Hogy:

– Jó volt ám nagyon, amiket mondott.

Vissza kell majd jönniük, föl a hegyre ismét, a csillagvizsgálóhoz (bal kézzel nyúl már akkor majd a zsebébe a pénzért); látnivaló volt, lent a völgyben csillagda nem lesz. Lefelé robottak még egyre a lejtőn, csak úgy röpültek a falevelek. Álljunk meg, mondta hősünk. Jobbra a káfékái épületei, talán. Sötétnek már sötét volt. A kapu is sötét volt, nem égett benne a lámpa, láthatta volna, zárva van. Zárva is volt valóban, amikor végre valahogy odabotorkált.

Az később lesz majd, hogy: és nagy cseppekben esni kezdett az eső. Ott ülnek akkor már a belső térben, hárman-négyen, lejjebb világosítók, operatőrök; a kupolát azonban, jobb lesz így, kinyitották. Beszélgetnek művelten erről-arról, ilyen *országosan*, s ő úgy érzi, talán ez is hozzátartozik a produkcióhoz: súlyos cseperészés. Gesztikulálni bal kézzel gesztikulál. Annyira fáj a könyöke, nem csoda, ripityára tört, az az eső igazán nem érdekli már. „Amióta a természet elveszett,” mondja hősünk, „amióta elvesztünk, mindannyian” – kissé előredölvé –; hogy: „ma már minden ember magára van hagyva, egészen, *ezek a lakótelepeken*; a mindenkorri kormányzatoknak tekintettel kellene lenniük erre.”

Ő már a hídon mondta, hogy: – Jön a vihar. – De ellen-szenvezéssel kapta rá fejét még akkor a taxis, *miféle vihar?* – De csak jobb volna azért megneveznie a karját – mondja most az a nő. A Belváros szívében állnak, kavicsal föl-szórt utacskán. És most meg ő az, aki még csak nevet, *áh, rendbejön magától!*

Elképzelte többféleképpen is, hogyan fogja megírni ezt a dolgot. A műsorvezetőnő utóbb persze már nem hívta fel, mi van vele; lehetne-e ezzel valamit kezdeni? Vagy: leírna egy sebészt s egy ortopéd szak-orvost. Sebészt, aki oda se néz, amíg a nővér ráteszi a gipszet, olvasgat inkább olcsó füzetes kiadványt – ami hő-sünknek három hetébe kerül majd; ortopéd szakorvost, másik rendelőben, ki viszont aztán a karját rendbehozza. A Barátságos és a Barátságatlan, de nem egészen erre ment ki a játék: *arról van szó, ki honnan ismerős, az idegenek is per-sze ismerősök: mert térben bontakozik ki a színdarab.*

(Az életből ellesett alakok. Mindenki odajön, először, azt az ő első gipszét nevetni. Hát nézzétek, gyerekek, ez volt rárakva.) Leírhatná: hogy hárman is megtámadták az utcán, amikor már úgy járt a gipszrel, az elsővel meg a másodikkal. Nem támadták meg egészen, de mégis. Egy karját görbítve jött, utánozta az ő behajlított könyökét, hogy: így behúz neki (*hülye vagy?, kérdezte hő-sünk*); más mutatta, hogy ráveti magát, s részeg se volt; harmadik félrelökte hátulról a gipszet, sietett. Vagy: úgy ábrázolná az egészet, egy mellékselekményen keresztül, ügyüket a Távközlési Díjelszámoló Hivatallal.

Mint kapcsolták ki a készüléküket hónapokra, lényegében az ő kartörése miatt. Mert Fannyt is akkor kis híján megoperálták, csak úgy zúdultak rájuk a sorscsapások. Elfelejtették kifizetni a számlát, kicsit nagyon is. Késtek vagy mi, hát most sem tudja pontosan. Nem nagyon figyelt oda. Mindenki azt hitte, elutaztak, mondjuk Angliába: csöngeni csöngött, csak nem náluk: sehol. Mint notórius későktől el akarták venni tőlük a telefont. Máskor is késtek már stb.

Akkor valahogy fölemelte a fejét, valahogy hátranézett, s meglátta azt a láncot. Se tábla rajta, se zászlócska, se semmi; kifeszítve csak úgy keresztben azon a betonutacskán. 20-30 cm magasan.

Megírná, hogy: ami még érdekes, annyira elfogadta azt a

taxist addigra lélekvezetőnek, még meg is kérdezte tőle, mielőtt kikászálódott volna a kocsiból:

– Odaszaladjak?

Márminthogy: ahhoz a holt kapuhoz?

– Szaladjon – mondta a taxis.

Látjuk már, hogy mondjuk nem alkoholisták, hanem értelmiségiek. Ha ő is így behajthatna mindig az Állam mulasztásait és késéseit! Meglátnánk majd, ki járna jobban. Ha kifizettethetnénk az összes munkaórát, minden ügyben, amit csak reánk hagy az Állam, rendbehozni – küzdeni, el-lene! A nagymarosi építkezés költségeiből, beszéltek akkoriban, s erre már akkor felfigyelt, az egész mo.-i távbeszélő-hálózatot föl lehetett volna újítani.

Nekik most 8000 forintjukba került a multság, +900 Ft visszakapcsolási költség. Először 4000-ról volt szó, aztán 6000-ról, végül kikötöttek a 8000-nél. Ennyibe került az a gyógyító csend. Cirr-círr, nem csöngött már közügyekben folyton a telefonjuk.

Aztán mégiscsak valahogy föltérdelt, a sarkára ült, tér-deplőülésbe. Érdekes, hogy: a gyomra fáj, naná. Hogy így haljak meg, jó buddhistaként, szokta mesélni viccesen. *Na látja*, mondta aztán az az asszony, ötödnap, akivel másod-szor is, ugyanott, még egyszer összefutott, akkor már rajta volt az az első, még eléggé könnyű gipsz, *mégiscsak eltört.*

Regénytéma ez inkább, nem karcolaté. Mégsem fogja tudni most megírni boldogsága történetét. Mert végül is mindentől boldog lett valahogy. Még meg is tanult közben bal kézzel írni.

– Most vagy hogy látens balkezes vagyok – szokta mesélni –, vagy ez az egész jobb- és balkezeség, *így legalábbis*, nyomasztó álom; és én akkor egyszerűen fölébredtem belőle?

Főleg kínaiul írt, az igaz, szótárazgatott régi szövegeket, és egyszerűen jól érezte magát. Tudjuk, hogy van ez, keresztbe kötve így-úgy, életre kél a jobb agyfélteke, az imaginatív.

Azt azonban még megkérdezte tőle, amikor visszaván-szorgott valahogy a kocsához, s akkor már tényleg szinte a fejét súrolták a felhők:

– Mit látott maga, mi történt?

– Annyit láttam, ott térdel – mondta közönnyel a taxis.

Míntha bizony ez így történne gyakran, valaki kihajtat a zöldbe, kiszáll, letérdel, elmélkedik kicsit, és aztán visszaszáll.

2000 ESTEK

A KULTÚRÁRÓL

A MŰCSARNOK és a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap közös szalonja áprilisban is nyitva áll az érdeklődők előtt, a szokott időpontban, a hónap harmadik péntekjén, este fél nyolckor, a Kamarateremben.

Április 19-én pénteken a 2000 kedves barátja, reménybeli szerzője, Farkasházy Tivadar humorista, lapszerkesztő, életművész lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk kérdezni tőle, miért szereti Csurka Istvánt, miért utálja a Rádiókabarét, miért érzi Tamás bátyának magát, miért hagyták ott a legjobb barátai a *Hócipőt*.

TÖRÖK ANDRÁS

SZIGETI PÉTER

Tudatjuk a Kedves Olvasóval, hogy április 3-án 6 órakor

„Szergej Eizenstein rajzai”

címmel kiállítás nyílik a Műcsarnok Dorottya utcai kiállítótermében (április 27-ig tekinthető meg). Ezen a kiállításon először lát napvilágot Szvetlana Akcsurina magángyűjteménye, melyet nagynénjétől, Lidia Naumovától, a „Rettegett Iván” díszlet és jelmeztervezőjétől örökölt. A filmhez kapcsolódó, erőteljes vonalvezetésű, attraktív, excentrikus rajzokon kívül a gyűjtemény tartalmazza a filmrendező zseniális karikatúráit, irodalmi művek „emlékét” felidéző lapokat és azokat a frappáns erotikus rajzokat — a gyűjtemény „bűnös” része — amelyek miatt az egész dossziében volt mostanáig és most sem a Szovjetunióban kerül először bemutatásra.

A filmrendező saját magának vagy barátainak szánta a rajzait és természetesen semmiféle kiállításra nem gondolt. Ezért ez a kötetlen, semmire sem kötelező műfaj Eizenstein talán legközvetlenebb megnyilvánulása.

A kiállítás megnyitóját követően néhány héttel egy albumot adunk ki, amely Szergej Eizenstein rajzait tartalmazza majd.